

Vorden 200 jaar terug

Een verkennend onderzoek naar de sociaal-economische structuur
van een municipaliteit in het Kwartier van Zutphen
in de Bataafs-Franse tijd

Zwany Hinrichs
Apeldoorn, december 2008

Inhoud

Inleiding	7
1. Vorden	17
1.1. Kerspel, richterambt, municipaliteit	17
1.2. Landschap	19
1.3. Bevolking en middelen van bestaan	19
2. Ontwikkeling bevolking	21
2.1. Bronnen en cijfers	21
2.2. Vergelijking met de bevolkingsgroei in Salland en op de Veluwe	25
2.3. Vergelijking met de bevolkingsgroei elders in het Kwartier van Zutphen	26
2.4. Oorzaken van de groei	28
2.5. Samenvatting	32
3. De agrarische bevolking	33
3.1. Landbouw	33
3.2. Areaal cultuurland	36
3.3. Ontginningen	37
3.4. Grondeigendom	38
3.5. Stratificatie van de agrarische bevolking	39
3.5.1. Situatie 1646	39
3.5.2. Situatie 1808	43
3.6. Groepen in de agrarische sector; eigendom en pacht	45
3.6.1. Landheren	45
3.6.2. Investeerders en renteniers	48
3.6.3. Boeren en dagloners	49
3.7. Peasants of farmers?	52
3.8. De mate van polarisatie	53
3.9. Samenvatting	55

4. De niet-agrarische bevolking	57
4.1. Spelregels	57
4.2. Differentiatie al in 1646	57
4.3. Verdeling over het richterampt	58
4.4. Een agrarisch gebied	58
4.5. Niet-agrarische beroepsstructuur in Vorden	59
4.6. Differentiatiegraad beroepen	63
4.7 Economisch-sociale structuur niet-agrarische bevolking	63
4.8. Samenvatting	66
5. Rijk en arm	67
5.1. Overlappende sectoren	67
5.2. Rijke mensen	69
5.3. Middengroep	70
5.4. Arme mensen	70
5.5. Bedeelden	71
5.6. De opbrengst van de Liberale Gifte in 1748	73
5.7. Samenvatting	74
6. Samenvatting	75
Bijlage I: De belangrijkste bronnen voor het onderzoek naar grondbezit en -gebruik en de samenstelling van de agrarische resp. de niet-agrarische bevolking	79
Bijlage II: De niet-agrarische beroepen in Vorden	80
Geraadpleegde archieven	83
Gebruikte afkortingen archieven	84
Geraadpleegde literatuur	84

Tabellen, grafiek en afbeeldingen

Tabellen

2.1. : Aantallen huizen in de buurschappen van het richterambt Vorden, 1646	21
2.2. : Aantallen huizen, inwoners van 15 jaar en ouder, inwoners onder de 15 jaar, inwoners totaal en inwoners per huis, in het richterambt Vorden, 1786	22
2.3 : Aantallen huizen, huishoudens, zielen, zielen per huishouden, en zielen per huis in het kerkdorp en de buurschappen van de mairie Vorden, 1806	23
2.4. : Aantallen huizen en inwoners van het richterambt/de mairie Vorden in de periode 1646-1812	25
2.5. : Aantallen inwoners van (gemeenten van) het Nederkwartier Zutphen, het Overkwartier Zutphen en het ambt Lochem in 1795 en 1815, en de toename in procenten in die periode	27
2.6 : Aantallen gezinnen waarvan in Vorden in 1807 het kindertal bekend is resp. kinderen per gezin in gezinnen van boeren en karlieden, daghuurders, niet-agrarische beroepsbeoefenaren, en alle gezinnen	30
3.1. : Aantallen runderen en kalveren in Vorden in 1800, 1803, 1806 en 1811	35
3.2. : Eigenaren van de grond in Vorden in 1646 en in 1811	40
3.3. : Procentuele verdeling van het akkerland over bedrijven in vier grootte-categorieën in Salland in 1601/2 en in Vorden in 1646	41
3.4. : Procentuele verdeling van het akkerland over bedrijven in vier grootte-categorieën in Vorden in 1808.	44
3.5. : Samenstelling agrarische bevolking Vorden 1808 (van de landgoedboerderijen is alleen die van Kummich meegenomen) in vijf grootte-categorieën van akkerland-bezit	52
3.6. : Percentage daghuurders in Veluwse kerspels (1749), Salland (1795), het ambt Lochem (1807), het Overkwartier Zutphen (1807), het Nederkwartier Zutphen (1807) en de municipaliteit Vorden (1808)	54
4.1 : Aantallen en percentages niet-agrarische huishoudens in het kerkdorp en de buurschappen van de mairie Vorden, 1808	58
4.2. : Lijst van niet-agrarische beroepen die Roessingh aantrof in Veluwse kerspels (1749); de aanwezigheid van deze beroepen in de <i>Quotisatielijst</i> van de municipaliteit Vorden (1808), in aantallen en concentraties, concentraties in de Veluwse kerspels in 1749, concentraties in Overijssel in 1795.	60

4.3. : Concentratie economische diensten in Vorden (1808), het Nederkwartier Zutphen (1807), het ambt Lochem (1807) en het Overkwartier Zutphen (1807). Inclusief en exclusief tappers	62
4.4. : Beroepsdifferentiatiegraad in Vorden, 1808, in kerkdorp en buurschappen.	64
4.5 : Verdeling van de niet-agrarische huishoudens in Vorden over de belastingtarieven voor de Quotisatie, 1808	65
5.1. : Verdeling van de agrarische en niet-agrarische huishoudens in Vorden in 1808 over de belastingtarieven voor de Quotisatie, alsmede de agrarische betrokkenheid van niet-agrariërs (groene getallen, niet vet)	68
5.2. : Bedeelden in Vorden (1811), het Nederkwartier Zutphen (1807), het Overkwartier Zutphen (1807), het Kwartier van Zutphen (1807) en heel Gelderland (1807). Aantallen en percentages	72
5.3 : Verhouding inwonertallen en verhouding opbrengsten Liberale Gifte in het schoutambt Zutphen, het landdrostambt Zutphen en het schoutambt Lochem, 1748	73
5.4. : Verdeling van de huishoudens in Vorden in 1808 naar welstand, in percentages van het totale aantal: agrarische huishoudens, niet-agrarische huishoudens en alle huishoudens	74

Grafiek

2.1. : Kindersterfte en volwassenensterfte, Vorden 1728-1806	29
--	----

Afbeeldingen

0.1. : De weg naar Zutphen	8
0.2. : Het Departement Gelderland in 1808	16
0.3. : Vorden en omgeving	16
1.1. : De steen tegen de kerk voor de gerechtelijke uitspraken, en de sokkel van de koster	17
2.1. : Jan Steen, De Kraamkamer, ca.1650	32
3.1. : In 1811 had Vorden nog 1700 ha woeste grond	38
3.2. : A.C.W. Staring, vanaf 1791 landheer op De Wildenborch	46
3.3. : De Vordense boerderijen Jebbink (l.) en Joostink (r.) waren in 1663 eigendom van het Gasthuis te Zutphen	51

3.4. : Het kasteel Hackfort, situatie 2008	55
3.5. : Dorpsgezicht van Vorden in 1743 (tekening door Jan de Beyer)	56
4.1. : Watermolen Hackfort (l) en molens bij boerderijen van het Gasthuis Zutphen (17 ^e eeuw)	61
5.1. : Huizen van rijke mensen: De Wildenborch (l.) en Kieftskamp (r.), situatie 2008	69
5.2. : Een onderkomen van arme mensen	70

INLEIDING

Over de geschiedenis van het platteland in het gebied van de Republiek zijn imposante en vaak gedetailleerde studies verschenen. Niet alleen het kustgebied - met zijn spectaculaire specialisatie, commercialisatie en productiviteit in de vroegmoderne periode - komt daarbij aan bod, ook het oosten en zuiden zijn intensief bestudeerd. Wat het oosten des lands betreft gaat het dan voornamelijk over Drenthe, Overijssel, de Veluwe, de Over-Betuwe en Nijmegen. De Vries en Van der Woude doelen in hun synthese *Nederland 1500-1815* vooral op de eerste drie als ze het hebben over 'het oosten'.¹ In Bielemans *Boeren in Nederland* komt het daar eveneens op neer, al stipt hij ook enkele ontwikkelingen aan binnen het kwartier van Zutphen.² Een wetenschappelijke studie over de sociaal-economische ontwikkeling van het platteland in dat deel van Gelderland is er (nog) niet, met uitzondering van de dissertatie van Joyce Mastboom over het oostelijk deel van de Achterhoek.³ Frijhoff merkt herhaaldelijk op, dat ook over de stad Zutphen nog heel wat valt te onderzoeken.⁴

Binnen het bestek van deze scriptie is het uiteraard veel te ambitieus te willen komen tot goed gefundeerde onderzoeksresultaten voor het gehele kwartier van Zutphen. Een klein gedeelte daarvan is daarom centraal gesteld: het richterambt (later de mairie resp. de gemeente) Vorden. Op deze schaal moet het verkrijgen van enig overzicht mogelijk zijn. Aan de hand van Vorden wordt nagegaan of het beeld dat in de literatuur is geschetst van de Oostnederlandse gewesten op de zandgronden, ook kan gelden voor Gelderland ten oosten van de IJssel, zoals door Roessingh wordt aangenomen voor de bevolkingsgroei en door De Vries en Van der Woude met betrekking tot de sociale stratificatie, ondanks hun waarschuwing voor veralgemenisering.⁵

Vorden lijkt te kunnen dienen als representatief voor het kwartier als geheel. Het ligt niet vlakbij de stad Zutphen, evenmin ver ervandaan. Van het dorp Vorden naar het centrum van de stad Zutphen is het ongeveer acht kilometer hemelsbreed. Het is te belopen, maar dat kost veel tijd. Vorden ligt niet aan de IJssel of de Berkel, wat transportvoordeel had kunnen geven. Wel aan de Baakse Beek, maar er zijn geen aanwijzingen dat die bevaarbaar was. In het

---

¹ Jan de Vries en Ad van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (3e druk; Amsterdam 2005).

² Jan Bieleman, *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).

³ Joyce M. Mastboom, *The role of Eastern Gelderland in Dutch economic development, 1650-1850* (Ann Arbor, Michigan 1994).

⁴ W.Th.M. Frijhoff, 'Zutphens geschiedenis 1591-1814', in: *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 84-132.

⁵ H.K. Roessingh, 'Het Veluwse inwonertal, 1526-1947', *A.A.G. Bijdragen* 11(1964) 79-150, aldaar 113; De Vries en Van der Woude, 640.

AFB. 0.1.
De weg
naar
Zutphen.

Bron:
AONG,
inv. nr.
642.

vroegmoderne Vorden vond alle akkerbouw plaats op zandgrond. Er bestond geen bijzondere politieke of juridische situatie. Kortom, het was een doodgewoon ambt, dat tijdens de Republiek rechtstreeks viel onder de Staten van het Kwartier van Zutphen (wat betreft de financiën en de lagere rechtspraak) en onder de Staten van Gelre (wat betreft het politiek beleid en de hogere rechtspraak). Geografisch is het goed te vergelijken met Salland en een groot deel van de Veluwe, waarover veel informatie beschikbaar is. Een praktisch voordeel daarnaast is het relatief goede bronnenmateriaal, mede doordat het gebied van het richterampt Vorden vrijwel samenviel met dat van de gereformeerde kerkelijke gemeente. Desondanks bleken er niet voldoende bronnen om over een langere periode- bijvoorbeeld 1650-1813 - ontwikkelingen te traceren.

Daarom ligt het accent van dit onderzoek op Vorden omstreeks 1808, waarbij zoveel mogelijk getracht is de situatie van toen te zien tegen de achtergrond van het verleden, vanaf ongeveer 1650. Vanaf die tijd verdween de oorlog als regelmatig verstorende factor in het oosten van de Republiek. De inval van Lodewijk XIV en de bisschop van Munster in 1672 wekten weliswaar onrust en kostten het gewest Gelre veel geld aan afkoopsommen en losgeld, maar er is niet geplunderd.⁶ In de periode 1650-1813 vallen zowel de Europese agrarische depressie als de periode van hernieuwde bevolkingsgroei en stijgende agrarische prijzen. Beide situaties moeten ook voor Vorden van belang zijn geweest.

In de periode 1500-1650 vond in het westen en noorden van de Nederlanden een transformatie plaats van de economie, tegelijk met een verdrievoudiging van de bevolking: een ware explosie, uniek in Europa, al sloot zij aan bij de heersende internationale bevolkingsontwikkeling. De bevolkingstoename betrof aanvankelijk zowel het platteland als de steden, maar na 1580 groeiden de steden het hardst, zodat Holland eind 18^e eeuw een urbanisatiegraad bereikte van 61%.⁷ De basis hiervoor ontstond al in de 15^e eeuw met de

⁶ W.H. Heitling en L. Lensen, *Vijftig eeuwen volk langs de IJssel* (Zutphen, z.j.), 216-220.

⁷ De Vries en Van der Woude, 83.

opkomst van de internationale graanhandel via Amsterdam. In de 16^e eeuw nam de aanvoer van graan uit Oost-Europa zo sterk toe, dat de boeren in de kustgebieden afstapten van de moeizame graanbouw op de vaak natte grond. Er was graan genoeg goedkoop te krijgen. Zij concentreerden zich op veeteelt, tuinbouw en nijverheidsgewassen - ten behoeve van de groeiende steden en hun nijverheid en handel. Niet-kernactiviteiten, zoals het maken van hun eigen gereedschap, stootten ze al spoedig af. Dit specialisatieproces ging gepaard met schaalvergroting.⁸ De boeren werkten vooral voor de markt; hun productiviteit was voor die tijd ongehoord hoog. De landbouw was een veelbelovende groeisector, wat investeringen in landaanwinning aantrekkelijk maakte en de pachten deed stijgen.

In dezelfde tijd groeide de bevolking in het oosten van de Nederlanden lang zo hard niet.⁹ Tussen 1580 en 1650 richtten oorlogshandelingen daar nog veel vernielingen aan en verstoorden ze de landbouw en de handel. Verder was er sprake van 'een zeer trage uitbouw van de agrarische sector': het gemengde bedrijf was nog niet gespecialiseerd en vond voor een groot deel nog plaats op land in gemeenschappelijk beheer. De lage graanprijis stimuleerde de binnenlandse productie bovendien niet.¹⁰ Toch wijzen De Vries en Van der Woude erop, dat ook in afgelegen dorpen in de landgewesten sinds begin 16^e eeuw veranderingen plaatsvonden, zij het op beperkte schaal. De boekweitteelt nam toe, buiten de essen. In Drenthe fokte men vee voor vetweiderij in het westen, op de Veluwe paarden, naast de schapen voor de wolnijverheid. 'Ook in het oosten van het land mag niet over een ontwijken van de markt door de boeren gesproken worden'. De markt was voor hen naar West-Europese maatstaven dichtbij, zelfs de Hollandse.¹¹ Maar voor de boeren in het westen was de markt veel beter bereikbaar, onder meer door het goede transport over water. Bieleman sluit zich aan bij de visie dat in de 16^e en 17^e eeuw ook op de zandgronden de agrarische sector vervlochten raakte met de economie van de kustgewesten. Hoewel in de landgewesten zelfvoorziening nog belangrijk was, werd zelfs in Drenthe gereageerd op de seculaire trend. Op de Veluwe en in Salland werd volgens Bieleman de landbouw minder extensief: men breidde de akkerbouw uit, en vanaf de eerste helft van de 17^e eeuw werden er minder paarden gefokt en minder schapen gehouden. Door de boekweitteelt en het verbouwen van knollen en spurrie begonnen de collectieve akkerbouw en de collectieve beweiding in de

---

⁸ Ibidem, 635.

⁹ De Vries en Van der Woude vergelijken de ontwikkeling in Holland en Friesland met die in het oosten, de Zuidelijke Nederlanden en Limburg/Staats-Brabant. In het bestek van deze scriptie beperken we ons tot de tegenstelling west-oost.

¹⁰ De Vries en Van der Woude, 76. De Vries en Van der Woude gaan ervan uit dat er op z'n laatst in 1600 al een correlatie was tussen de graanprijzen in Amsterdam en die in het oosten van de Republiek.

¹¹ De Vries en Van der Woude, 251 en 248.

17^e eeuw al te verdwijnen. Bieleman karakteriseert de periode rond 1650 zelfs als een expansieve tijd met een hausse aan ontginningen.¹²

De periode in Europa van bevolkingsgroei, prijs- en productiestijging duurde in de noordelijke Nederlanden langer dan elders, maar omstreeks 1680 kwam er definitief een einde aan. Alle agrarische prijzen daalden; die van graan het meest. In de kustgebieden stagneerde de bevolkingsgroei, vooral in de steden. Ook het platteland in het westen groeide niet meer in de periode 1650-1750. Er was daar sprake van ‘een echte crisis’: lage prijzen, hoog blijvende arbeidskosten, zware belastingen en dijklasten.¹³ De pachten daalden scherp begin 18^e eeuw; er vonden desinvesteringen in landbezit plaats. De agrarische recessie bereikte haar dieptepunt omstreeks 1735. De gecommmercialiseerde, gespecialiseerde boeren in het kustgebied waren niet in staat hun productie aan te passen en zochten hun heil in arbeidsbesparing door mechanisatie of extensivering van de productie. Sommigen profiteerden van de tegenslag van anderen en kochten land tegen gunstige prijzen, wat leidde tot sociale polarisatie.

In het oosten kwam de crisis minder hard aan. Ook de boeren in de landprovincies hadden last van de lage prijzen en van hoge belastingen, maar zij konden met hun gemengde, niet-gespecialiseerde bedrijf gemakkelijker omschakelen, of meer arbeid inzetten om de inkomsten te verhogen. De plattelandsbevolking groeide daar zelfs sneller dan in de periode voor 1650, hoewel vooral in de onderste sociale lagen.¹⁴ Roessingh wijst bijvoorbeeld op de parallelle ontwikkeling van de bevolking op het Sallandse en het Veluwe platteland, na een periode van langzame groei tot 1650. Hij signaleert:

- van 1650 tot 1750 een versneld groeitempo (in Salland gemiddeld 0,42% per jaar, op de Veluwe 0,39%);
- in de tweede helft van de achttiende eeuw een voortgezette doch vertraagde groei (0,35% per jaar in beide gevallen);
- vanaf eind 18^e, begin 19^e eeuw een grote versnelling (0,60% per jaar op de Veluwe in de periode 1795-1809 en daarna 0,71% per jaar tot 1815);
- daarna een inzinking van het groeitempo.

Tussen 1526 en 1809 steeg de Veluwe plattelandsbevolking met 112%.¹⁵ Blijkens een tabel bij Roessingh had het Sallandse platteland omstreeks 1810 tweemaal zoveel inwoners als in 1675. Hij meent ‘dat de Veluwe en Sallandse bevolkingsontwikkeling (inderdaad) in grote

---

¹² Bieleman, *Boeren in Nederland*, 121.

¹³ De Vries en Van der Woude, 256.

¹⁴ Bieleman, *Boeren in Nederland*, 140.

¹⁵ Roessingh, ‘Het Veluwe inwonertal’, 113 en 110.

trekken karakteristiek is voor de oostelijke zandgronden in het algemeen.¹⁶ Roessingh laat zien hoe de inwoners van de Veluwe tijdens de depressieperiode nieuwe middelen van bestaan vonden, naast het normale landbouwbedrijf: vooral de papier- en textielnijverheid en de tabaksteelt. Deze ontwikkelingen ving de bevolkingsgroei op en stimuleerden die ook.¹⁷ Brusse meldt in zijn geschiedenis van de Over-Betuwe voor dat gebied een groei van bijna 60% in de periode 1650-1795. In de Over-Betuwe ging men meer gerst en minder haver verbouwen en werd akkerland in weiland omgezet voor de paardenfokkerij en veeteelt. Veel mensen vonden daar extra inkomsten uit de tabaksteelt, net zoals op de Veluwe, en zelfs hier en daar in het kwartier van Zutphen. De periode van 1650 tot in het eerste kwart van de 18^e eeuw was daardoor in de Over-Betuwe zelfs gunstig voor de grootste boeren en voor kleine.¹⁸ Tijdens en ondanks de depressie zijn ook op de oostelijke zandgronden grotere boeren erin geslaagd hun bezit uit te breiden doordat andere partijen door de dalende pachtopbrengsten genoodzaakt waren hun bezit goedkoop van de hand te doen, en/of op zoek gingen naar meer winstgevendende investeringen. De akkerbouw, voornamelijk roggeproductie voor de regionale markt, werd op de zandgronden geïntensiveerd. De boeren hadden zelfs extra hulp nodig van degenen die van hun eigen bedrijf niet konden leven. Door de aanhoudende bevolkingsgroei steeg immers het aantal kleine bedrijfjes door afsplitsingen van boerderijen, zo mogelijk gecombineerd met ontginningen.¹⁹ Voor de keuters en landloze arbeiders en hun gezinnen was daarnaast de arbeidsintensieve tabaksteelt een uitkomst, evenals het telen van hop en vlas. In Vorden zijn er geen signalen van deze agrarische alternatieven: het was rogge en boekweit en het bleef rogge en boekweit. Was er wel een toename van mensen met heel weinig land, en een concentratie van landbezit in handen van de kapitaalkrachtigste boeren? Vanaf circa 1760 keerde het tij: de periode tot begin 19^e eeuw was in het algemeen gesproken een bloeitijd voor de landbouw (en een periode van ellende voor de Hollandse en Zeeuwse steden en voor vele niet-agrarische werkers overal in de Republiek). De gunstige graanprijsontwikkeling gaf marktgerichte boeren kansen. In sommige agrarische regio's in de kustprovincies groeide de bevolking weer. Zoals hierboven opgemerkt, vertraagde echter de bevolkingsgroei in het oosten des lands in de periode na 1750, vooral tussen 1764 en 1795, om daarna weer te versnellen.

---

¹⁶ Ibidem, 113; Roessingh gebruikt hiervoor gegevens die Slicher van Bath hem ter beschikking heeft gesteld.

¹⁷ Ibidem, 120-121.

¹⁸ Paul Brusse, Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850, *A.A.G. Bijdragen* 38 (1999), 358 en 362.

¹⁹ De Vries en Van der Woude, 633, 637 en 639.

In de zeegebieden bleef de productiviteit tweemaal zo hoog als in de landgebieden, maar, aldus De Vries en Van der Woude, de productiviteit in het oosten was normaal voor Europa in die tijd, die van het westen abnormaal hoog. Dit verschil werd voornamelijk veroorzaakt door de bodemkwaliteit.²⁰

Toen de bevolking op de zandgronden in de 17^e en 18^e eeuw bleef groeien en de uitbreiding van het landbouwareaal daarmee geen gelijke tred hield (de marken bestonden nog en er was nog geen kunstmest), ontstonden er, zoals gezegd, steeds meer kleine boerenbedrijfjes.²¹ Het percentage keuters onder de boerenbedrijven in 'het oosten' nam in de periode rond 1700 sterk toe; in 1692 bedroeg het 25%, in 1720 45%.²² Ook het aantal mensen met heel weinig of geen land nam toe. Zij trokken naar de stad, werden middenstanders, daghuurders of arbeider buiten de agrarische sector, zoals in Twente. De grotere, marktgerichte boeren hadden verreweg de meeste cultuurgrond. De sociale polarisatie op het platteland nam toe. Door de vele plattelandshuishoudingen met weinig grond lijkt het erop dat er in het oosten sprake was van een zelfvoorzienende samenleving, maar dit is schijn volgens De Vries en Van der Woude. Zeer veel mensen werkten op een groot boerenbedrijf, dus voor de markt: niet alleen het boerengezin met het vaste personeel, maar ook keuters en daghuurders. Daardoor was er in de 18^e eeuw al geen sprake meer van een *peasanteske* samenleving.²³ Hier raken we aan het debat over de aard van de agrarische sector in het westen/noorden tegenover het oosten/zuiden van de Nederlanden. Niemand lijkt het verschil te ontkennen. De vraag is hoe groot het was, of beter gezegd: hoe fundamenteel? Was er een essentieel verschil tussen een gebied als Vorden en een agrarisch gebied in bijvoorbeeld Holland? Was Vorden, met andere woorden, een samenleving van *peasants*?

Van Zanden hanteert het begrip '*peasant*' als hij het heeft over de agrarische structuur in Oost-Nederland omstreeks 1800.²⁴ Een *peasant* is een kleine boer, met zijn gezin voornamelijk werkend voor het eigen onderhoud. De tradities van de dorpsgemeenschap beïnvloeden sterk zijn gedrag: zo is er gemeenschappelijk grondbezit. De *peasant* moet surplus opbrengen voor een landeigenaar en een overheid in de vorm van pacht, diensten en belastingen, maar de markt houdt hij op afstand, in tegenstelling tot de commercieel

---

²⁰ Ibidem, 279 en 641.

²¹ Op de zandgronden namen de ontginningen na 1650 af. Pas in de tweede helft van de 18^e eeuw, vooral in de jaren '80, een tijd van stijgende prijzen, werd er weer op belangrijke schaal ontgonnen. Bieleman, 183.

²² De Vries en Van der Woude, 641. Zij geven overigens geen definitie van een keuter qua bedrijfsgrootte.

²³ Ibidem, 642.

²⁴ J.L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', *A.A.G. Bijdragen* 25 (1985).

georiënteerde *farmer*. De *peasant* denkt niet in termen van kosten of winstmaximalisatie: hij zet zoveel arbeid in als nodig is om naar zijn normen redelijk te kunnen leven. Soms werkt hij minder dan hij kan, soms teveel en te hard, omdat hij anders honger lijdt. Hoewel Van Zanden duidelijk stelt dat de peasantsamenleving in 1800 al behoorlijk aangetast was - zo waren de markten aan het verdwijnen - acht hij het begrip toch bruikbaar als globale karakteristiek om het oosten met het westen te vergelijken.

Van Zanden beschrijft hoe de kenmerken van de landbouw in de kustprovincies - specialisatie van de beroepsbevolking, de aanwezigheid van kapitaalkrachtige boeren, en daarnaast van een groep mensen zonder land - omstreeks 1800 ook in het oosten aanwezig waren, zij het gematigder. De productiviteit van de landbouw was daar veel lager, maar dit kwam volgens Van Zanden grotendeels door directe en indirecte schade door oorlogen en door gebrekkige transportmogelijkheden. Het was niet de schuld van de boeren. Van Zanden bekritiseert het beeld van algemene verarming in Oost-Nederland in de 17^e en 18^e eeuw, geschetst door Slicher van Bath in *Een samenleving onder spanning*.²⁵

Slicher van Bath gaat er volgens hem ten onrechte van uit dat het landbouwareaal in 1600-1800 ver achterbleef bij de bevolkingsgroei.²⁶ Na de middeleeuwen werd er niet veel meer ontgonnen, maar de landbouw werd wel geïntensiveerd en gediversificeerd: men verbouwde tabak, hop, en in de 18^e eeuw aardappelen. Door de opkomst van boekweit vanaf de 15^e eeuw werd het dries laten liggen van de grond overbodig.²⁷ Van Zanden meent dat de sociaal-economische positie van de plattelandsbevolking in Oost-Nederland in 1800 belangrijk verbeterd was ten opzichte van de voorgaande eeuwen. Vooral in de tweede helft van de 18^e eeuw ging het reële inkomen omhoog.²⁸ De peasanteske trekken van de samenleving hebben er volgens Van Zanden voor gezorgd dat ondanks de lagere arbeidsproductiviteit en het lagere loonpeil de levensstandaard niet lager was dan in het westen. De mensen hadden meestal een stukje grond en een koe, het vee kon grazen op de gemene weide, en de plattelandsbevolking was in staat arme mensen te absorberen, zodat er relatief weinig bedeling was. De lagere

---

²⁵ Ook Van Zanden stelt dat de arbeidsproductiviteit in Oost- en Zuid-Nederland normaal was voor Europa in deze tijd, en de arbeidsproductiviteit in West- en Noord-Nederland abnormaal hoog. Van Zanden, 'De economische ontwikkeling', 37 en 42.

²⁶ Slicher van Bath, B.H. *Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel* (Utrecht 1977). Ongewijzigde herdruk van de uitgave Assen 1957. Volgens Van Zanden heeft Slicher van Bath gegevens over het cultuurareal in de Franse periode onjuist geïnterpreteerd.

²⁷ Dries laten liggen houdt in: enkele jaren een akker niet bebouwen, maar er vee op laten grazen, en daarna het land weer scheuren voor akkerbouw.

²⁸ Van Zanden, 'De economische ontwikkeling', 40.

kosten van levensonderhoud nivelleerden het inkomensverschil met het westen en beperkten de - overigens aanzienlijke - mobiliteit.²⁹

Hoewel Van Zanden vasthoudt aan zijn karakteristiek 'peasantesk', moet het verschil in inzicht tussen hem en bijvoorbeeld Bieleman niet overdreven worden. Zo waren volgens Van Zanden west en oost absoluut geen gescheiden economieën. Er bestonden economische en sociale relaties die de gehele Republiek overspanden. Graan, turf, tabak, textiel, boter en vee gingen van oost naar west, consumptiegoederen van west naar oost. De graanprijzen en de rentevoet liepen in het westen en het oosten ongeveer gelijk op. Westerlingen investeerden in het oosten en er waren veel 'nationale' sociale contacten tussen de elite en de hogere burgerklasse. De boerensamenleving in het oosten was niet statisch, gesloten, of 'middeleeuws' maar de verschillen met het westen zijn duidelijk.³⁰

Brusse neemt in zijn dissertatie over de Over-Betuwe in de periode 1650-1850 het standpunt in dat de kust- en de landprovincies zelfs niet wezenlijk van elkaar verschilden: 'It is well-known that the economy of the northern Netherlands, not only the coastal, but also the inland provinces, was defined by occupational differentiation and market relations at this time.'³¹

Niet het 'peasanteske', maar juist de marktgerichtheid en de flexibiliteit van de inwoners van de Over-Betuwe heeft hen door moeilijke tijden heen geholpen: zij konden hun werkwijzen en producten aanpassen aan de marktvraag juist doordat ze niet gespecialiseerd waren. Wat het kleigebied Over-Betuwe met zijn goede transportmogelijkheden betreft, overtuigt zijn betoog, maar het is de vraag of een dergelijke positief getinte visie ook onverkort kan gelden op het zand ver achter de IJssel.

Slicher van Baths beeld van Overijssel, volgens hem de armste van de landprovincies³², ziet er heel wat donkerder uit. Het areaal bouwland was volgens Slicher van Bath zelfs in het relatief dunbevolkte Overijssel van de 16^e eeuw al onvoldoende. Men kon zich op de zandgronden niet ontworstelen aan de bestaande landbouwstructuur - overheerst door het eeuwige mesttekort - tot de verbreiding van de teelt van voedergewassen in de 18^e eeuw, waar Slicher van Bath keer op keer de nadruk op legt. Hij rekent voor dat kleine boeren en keuters nauwelijks iets overhielden voor de markt, zo klein was hun peasanteske bedrijfje.³³ De textiel en de verveningen waren een 'oplossing', maar brachten ook bittere armoede in de tweede helft van de 18^e eeuw. Bij Slicher van Bath lijken de mensen meer dan bij Van Zanden en

---

²⁹ Ibidem, 50-51.

³⁰ Van Zanden, 'De economische ontwikkeling', 25 en 49.

³¹ Brusse, 269.

³² Slicher van Bath, Samenleving, 729.

³³ Ibidem, 740 en 585.

Brusse het slachtoffer van geografische factoren (de onvruchtbaarheid van de grond, de beperkte hoeveelheid af te graven turf, de gebrekkige transportmogelijkheden) en van internationale economische ontwikkelingen (de graanprijzen, de concurrentie voor de textiel vanuit het buitenland).

Roessingh volgt voor de Veluwe in grote lijnen de door Slicher van Bath geschetste ontwikkelingen van de bevolking en de landbouw, maar legt niet zo sterk het accent op verarming en proletarisering. Of Slicher van Bath het verarmingsproces in Overijssel te zwaar heeft ingeschat, kan binnen het bestek van deze scriptie niet worden vastgesteld. Roessingh stelt ondanks zijn iets positievere visie, dat in 1749 ongeveer 30% van de Veluwse bevolking leefde op of op de rand van het bestaansminimum.³⁴ Was dat ook zo in Vorden? Hoe hard was het leven daar, en voor wie?

We gaan de IJssel over, acht kilometer landinwaarts, dat wil zeggen zo'n 'twee uren gaans' in een tijd dat alle wegen van zand waren, en de beken ongehinderd het land konden overstromen. Toen de koster met het weiden van een kalf betaald kon worden voor een begrafenis, en een griep- of dysenterie-aanval zomaar drie of vier kinderen uit één gezin binnen een paar dagen wegroofde. Toen de bouwvrouw op Groot Lebbink, Jenneken Derksen, sinds kort weduwe van Evert Wesselink, met vijf 'onnosele kinderen', van de scholtis toestemming kreeg om veertien dagen lang geld op te halen, omdat haar boerderij in vlammen was opgegaan. Met een schriftelijke aansporing van de scholtis aan haar naburen om ruimhartig te schenken.

Eerst typeren we de mairie Vorden, daarna wordt de bevolkingsontwikkeling onderzocht, en vervolgens de economisch-sociale stratificatie van de bevolking en de beroepsstructuur. We zullen erachter proberen te komen hoe de kleine samenleving Vorden in elkaar zat omstreeks 1808, of de bevolking groeide in die tijd, welke bestaansmiddelen men had, welke sociale groepen zich manifesteerden, wie er rijk was en wie arm, en wie de touwtjes in handen hadden. We zullen daarbij nagaan of er in Vorden sprake was van een introverte, zelfvoorzienende en tamelijk egalitaire premoderne boerensamenleving, of van een regio die dat stadium achter zich gelaten en vooral zakelijk-marktgericht was georiënteerd en georganiseerd.

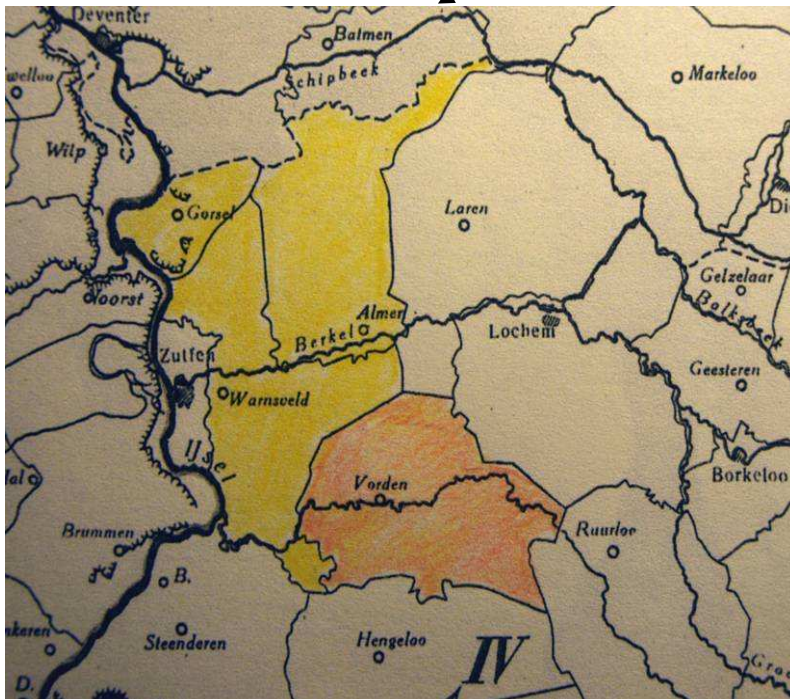
---

³⁴ H.K. Roessingh, 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw', A.A.G. Bijdragen 13 (1965) 181-274.

AFBEELDING 0.2. Het Departement Gelderland in 1808.

Bron: Geschiedkundige atlas van Nederland. Tweede deel (1648-1853) ('s-Gravenhage 1913-1943), De Fransche tijd, Blad 5.

AFBEELDING 0.3.

Vorden en omgeving. Vorden (oranje) was onderdeel van het schoutambt of Nederkwartier Zutphen, samen met Almen, Gorssel en Warnsveld (geel).

Bron: Geschiedkundige atlas Nederland, Tweede deel (1648-1853) ('s-Gravenhage 1931), De Gereformeerde Kerk in het midden der 18^e eeuw, blad 7-8.

1. Vorden

1.1. Kerspel, richterambt, municipaliteit

Vrijwel niets in het dorpscentrum van Vorden herinnert aan de 17^e of 18^e eeuw. Panden met historische waarde zijn er nauwelijks. Het interieur van de Hervormde Kerk dateert uit de 19^e en de 20^e eeuw. De grijsgeschilderde banken, in de halfronde Achterhoekse opstelling, zijn geplaatst omstreeks 1830, ter vervanging van de heterogene verzameling, die eigenaars zelf hadden laten vervaardigen. Ook de buitenkant van de kerk is in de loop der eeuwen grondig veranderd en de graven tot het jaar 1829 liggen nu onder de bestrating van een parkeerterrein. Vorden trad pas laat toe tot de gereformeerde religie: waarschijnlijk omstreeks 1600.³⁵

Sindsdien bleven er in Vorden enkele honderden rooms-katholieken, met een statie enkele kilometers buiten het dorp. Voor de meeste inwoners echter was de kerk in het dorpscentrum dé plaats van samenkomst. Hier werden de belangrijke momenten uit het leven van de inwoners gevierd: dopen, huwelijksluitingen, begrafenissen. Dit was de plek waar officiële mededelingen van de kerk of de overheid gedaan werden door de koster vanaf een sokkeltje naast het kerkgebouw. Het kerspel Vorden moet ontstaan zijn in de 13^e eeuw; voordien was Vorden een deel van de parochie Warnsveld.³⁶ Omstreeks 1650 was het dorp rond de kerk

AFBEELDING 1.1. De steen tegen de kerk voor de gerechtelijke uitspraken (l.), en de sokkel van de koster (r.).

³⁵ H.G. Wullink, J.W. de Gruyter en J. van den Broek, De Nederlands Hervormde Kerk te Vorden (Vorden 1992).

³⁶ B.H.Slicher van Bath, Mensch en land in de middeleeuwen, Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland. II. Mensch en omgeving (Assen 1944), 18.

Nog klein: waarschijnlijk enkele tientallen huizen. Geleidelijk is het zich duidelijker gaan onderscheiden van de omringende buurschappen: Delden, Veldwijk, Linde en Mossel. Toch toont een tekening uit 1743 het dorp met de kerk en de onmiddellijke omgeving daarvan nog steeds als een boerengehucht (zie afbeelding 3.5., pagina 50).³⁷

Het richterampt Vorden, dat samenviel met het kerspel, was in de tijd van de Republiek een onderdeel van het schoutambt Zutphen. Dit schoutambt was weer een onderdeel van het Kwartier van Zutphen, dat samen met het Kwartier van Nijmegen en het Kwartier van de Veluwe het gewest Gelderland vormde. Het schoutambt Zutphen stond onder 'de schout binnen en buiten Zutphen', een belangrijke functionaris in het kwartier, in de praktijk de tweede man, de plaatsvervanger van de landdrost. Doorgaans was de schout een vooraanstaand lid van de ridderschap, actief deelnemer aan de vergaderingen van de Gelderse landdag, gerechtigd tot de begeving van vele ambten.³⁸ Op schoutambt-niveau had hij een stadhouder; in de drie richterampten van het schoutambt liet hij zich vertegenwoordigen door richters en onderrichters.

De schout en zijn assistenten hadden nauwelijks bestuurlijke taken. Het schoutambt was vooral een juridische eenheid voor de civiele rechtspraak en notariële zaken, en een communicatiekader voor politieke en juridische maatregelen vanuit het gewestelijk en kwartierlijk bestuur. Voor vrijwel alle strafrechtspraak en civiele beroepszaken moesten de inwoners van het ambt in de 18^e eeuw naar het Provinciale Hof te Arnhem. De rechtspraak in het Kwartier van Zutphen werd gedaan door de stadhouder en twee schepenen van de stad Zutphen.³⁹ In Vorden is naast de kerk nog de sterk afgesleten driehoekige steen te zien, waar gerechtelijke uitspraken zouden zijn gedaan (zie afbeelding 1.1., pagina 11).

Bestuurlijk was er in het richterampt Vorden voor 1795 weinig officieel geregeld. De inwoners die rechten hadden in de gemeenschappelijke gronden, de gewaarden, stelden onderling bepalingen op, terwijl ook de lokale adel in de praktijk de dienst uitmaakte. In opdracht van het kwartierlijk bestuur namen plaatselijke boeren soms taken op zich, zoals het registreren van grondbezit. Belastingen werden door het kwartier meestal verpacht en opgehaald door 'gaarders', aangesteld door de pachter.

In de Bataafs-Franse tijd kwam er een plaatselijk bestuur, onder leiding van een burgemeester. Vorden was toen eerst een mairie, later een gemeente. De eerste maire was J.H. Gallée. In zijn

---

³⁷ H.G. Wullink e.a., *De Nederlands Hervormde Kerk*, 12.

³⁸ J.A.B.M. de Jong ed., *Holland in vroeger tijd. 18e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Gelderland. VI en VII. Bewerking van Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren. XIII, Amsterdam 1741* (Zaltbommel 1964), 213.

³⁹ RASZ, inleiding inventaris, 3.

ijver om de hogere bestuursorganen te informeren en de belangen van zijn achterban te behartigen heeft hij rapportages en overzichten gemaakt of laten maken, die ons waardevolle informatie verschaffen over Vorden omstreeks 1800. Een man van de cijfers is hij niet echt: Gallée meldt, als het niet om bevolkingsaantallen gaat, zelf ook regelmatig dat zijn getallen slechts schattingen zijn. Maar zijn schildering van het agrarisch bedrijf, de ambachten en de ‘nering’ in Vorden kunnen we als betrouwbaar beschouwen: hij zat er middenin. Zijn broer was boer, zijn moeder had een winkel en zelf bezat Gallée ook grond, die hij gedeeltelijk zelf had laten ontginnen.

1.2. Landschap

In de 17e en 18e eeuw waren de uitgestrekte bossen in Vorden al verdwenen. Het gebied bestond toen voornamelijk uit hoge zandgronden met akkers, en heidegronden met hier en daar wat lage begroeiing. De droge gedeelten van de heide werden afgewisseld met lage, veenachtige en soms zelfs moerasachtige stukken. Door het gebied stroomden enkele kleine riviertjes, die regelmatig buiten hun oevers traden. Het enige goede grasland lag langs deze beken. Omstreeks 1800 had Vorden nog circa 1700 ha woeste grond, tegen circa 3000 ha cultuurgrond.

Vorden zag er toen totaal anders uit dan nu het geval is: graanakkers zijn er niet meer, het grasland is nu uitstekend en de koeien niet minder groot dan langs de IJssel. Vorden is groen en schilderachtig: een lustoord voor rustzoekende toeristen.

De havezathen en landhuizen die genoemd worden in de 17^e- en 18^e-eeuwse bronnen zijn er nog wel, in een kring om het dorp. Vorden, Hackfort, Medler, De Wierse en De Wildenborch zijn ontstaan in de middeleeuwen als havezathen; Onstein, Bramel, Kieftskamp en Enzerink zijn van later tijd en nooit bedoeld geweest als verdedigbaar huis. Behalve Vorden en Hackfort zijn alle huizen vanaf de 17^e, maar vooral in de 18^e eeuw verfraaid en verbouwd tot landhuizen met prachtige parken en lanen.⁴⁰ Uitzonderd Vorden, dat commercieel wordt geëxploiteerd, is bezichtiging niet mogelijk en mag men ook meestal het park niet in; het zijn nog steeds woonhuizen.

1.3. Bevolking en middelen van bestaan

Omstreeks 1808 had Vorden zo’n 2000 inwoners. Het merendeel van hen was direct betrokken bij ‘de landbouw die hier het principaalste point uitmaakt,’ zoals de officier van

---

⁴⁰ Annet Tengbergen, De acht kastelen van Vorden (3e verm. druk; Zutphen 1988).

het schoutambt Zutphen, B.F.W. van Westerholt, het toen uitdrukte.⁴¹ Van Westerholt kunnen we beschouwen als de eerste burger van Vorden, al zal hij die benaming zelf niet aangenaam hebben gevonden. Als eigenaar van de havezathe Hackfort, lid van een oude adellijke familie, de grootste grondbezitter in 1808 en verpachter van tientallen Vordense boerderijen speelde hij, net als zijn vele voorvaders, een grote rol in de gemeenschap en trouwens ook ver daarbuiten. Naast hem waren er in 1808 nog enkele andere, adellijke zowel als burgerlijke, grootgrondbezitters in Vorden.

Dit was de ver uitstekende de top van de gemeenschap, want de meeste Vordenaren hadden het niet breed. Van de 351 huishoudens in 1808 waren er 242 voornamelijk of uitsluitend werkzaam in de landbouw. Zij werkten doorgaans op een gemengd bedrijf: akkerland, een aantal runderen, jongvee en varkens en soms een of twee paarden. De meeste boeren pachtten hun land.

‘De weidelanden zijn onder deze Mairie zoo slecht dat men dezelve niet anders als moerassen, slechte broek of hietlanden kan considereeren,’ schreef J.H.Gallée, in 1811.⁴² In 1808 meldde hij: ‘De bouw- en korenlanden zijn goed en vruchtbaar wanneer dezelve door veel arbeiden, bebouwen en sterk bemesten jaarlijks worden onderhouden. Zonder dezelve is het onwedersprekelijk dat in korten tijd dezelve niet dan hiet zouden voortbrengen.’⁴³ Het was dus hard werken voor de boeregezinnen en hun personeel.

Naast de agrarische huishoudingen waren er nog 109 gezinnen met een niet-agrarisch hoofdberoep: ongeveer 30% van de bevolking. De meesten daarvan (23% van de bevolking) waren ambachtslieden en hun knechten; 3,5% van de bevolking hield zich bezig met economische diensten (winkels, kooplieden, herbergiers) en ook 3,5% richtte zich op maatschappelijke diensten (overheid, onderwijs, predikant, pastoor, chirurgijn). Ook deze mensen hadden vaak naast hun hoofdberoep agrarische activiteiten.

In de volgende hoofdstukken zal nagegaan worden hoe de agrarische resp. de niet-agrarische bevolking was samengesteld en hoe zij zich tot elkaar verhielden. Wie deed wat? Wie was arm? Wie was rijk? Hoe zat de Vordense samenleving in elkaar, en waren er onderscheidende kenmerken?

---

⁴¹ M.R. Hermans ed., Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808. II. Het kwartier van Zutphen. Werken uitgegeven door de Vereniging ‘Gelre’ 37, 1986, 135.

⁴² GW, inv. nr. 7481.

⁴³ AGV, inv. nr. 201.

2. Ontwikkeling bevolking

2.1. Bronnen en cijfers

In of kort voor 1646 is er een schatting gemaakt van de pachtwaarde van grond en opstallen in het Kwartier van Zutphen.⁴⁴ Dit gebeurde ter vaststelling van de pondschatting, een belasting op onroerend goed. De pachtwaarde werd nagegaan - of op een fictief bedrag getaxeerd, wanneer er sprake was van eigendom of pacht in natura - door 'zeters'. In Vorden waren dit vooraanstaande boeren; per buurschap twee of drie. Zij waren dus goed bekend met de situatie ter plekke. Alle zeters op één na (Goossen Eelmerinck, die geen eed wilde zweren) hebben eind augustus 1646 onder ede verklaard volgens de regels van de overheid de taxaties te hebben uitgevoerd. De meeste notities voor het richterampt Vorden betreffen een huis of hofstede plus grond. Soms is er geen grond bij een huis; soms wordt alleen grond genoemd, zonder huis.⁴⁵ Voor de vier buurschappen komen we op de volgende aantallen huizen.⁴⁶

TABEL 2.1. : Aantallen huizen in de buurschappen van het richterampt Vorden, 1646.

Delden	Veldwijk	Mossel	Linde	Totaal
41	75	56	54	226

Bron: CK, inv. nr. 22.

Niets wijst erop dat er in een huis meer dan één huishouden woonde, maar dat is uiteraard niet uitgesloten. Ook is het mogelijk dat er huizen waren waarvoor geen pondschatting werd betaald, en die dus niet werden opgenomen in het register. Bij enkele huizen of 'huisjes', waarschijnlijk van arme mensen, wordt echter expliciet vermeld 'gratis' of 'pro memorie'. In 1786 heeft een onbekende auteur een *Staat van 't getal der Huijsen* samengesteld, waarin hij van het Kwartier van Zutphen en van de regio's daarbinnen een overzicht geeft van de aantallen huizen, inwoners van 15 jaar en ouder, inwoners onder de 15 jaar, totaal aantal

⁴⁴ CK, inv. nr. 22.

⁴⁵ Deze grond hoort soms bij een huis dat elders in het register al genoemd is.

⁴⁶ Het kerkdorp Vorden, dat in 1646 wellicht nog klein was, heeft geen aparte afdeling in het register. De huizen van het dorp zijn waarschijnlijk meegenomen bij sommige buurschappen. Zo treffen we bijvoorbeeld de predikant en de koster en een aantal huizen met heel weinig grond aan bij een buurschap. Ook is er bij buurschappen sprake van grond gepacht door 'dorpelingen'. Het is niet altijd volkomen duidelijk of het gaat om een 'los' stuk grond of om grond die bij een Vordense boerderij ligt (maar waarvan de bijbehorende woning niet is vermeld). Een stuk land wordt een 'los' stuk land genoemd als voldaan is aan de volgende drie voorwaarden:

- er is geen sprake van een uit andere bronnen bekende boerderijnaam;
- er wordt geen huis en/of hof vermeld;
- het ging om of alleen zaailand of alleen weiland.

inwoners en oppervlakten bouw- en weiland.⁴⁷ De gegevens zegt hij ontleend te hebben aan ‘ingenomene berichten, rollen van verpagtinge van hoofd, en haardsteden gelden mitsgaders quohieren en boeken der verpondinge.’ De getelde personen zijn ‘van allerhanden Staat en Jaaren’. Dit levert voor Vorden inclusief de Kring van de Wildenborch de volgende cijfers op:

TABEL 2.2. : Aantallen huizen, inwoners van 15 jaar en ouder, inwoners onder de 15 jaar, inwoners totaal en inwoners per huis, in het richterampt Vorden, 1786.

Huizen	Inw. 15 jaar en ouder	Inw. onder 15 jaar	Alle inwoners	Inw. per huis
285	875	459	1334	4,7

Bron: ASKZ, inv. nr. 438.

Het is de vraag hoe betrouwbaar deze bron is. Voor de stad en het schependom Zutphen wordt als totaal aantal inwoners bijvoorbeeld 5147 gegeven, terwijl Frijhoff in *Geschiedenis van Zutphen* voor 1780 uitgaat van 6400 inwoners.⁴⁸

In de gedrukte lijsten van de volkstelling van 1795 heeft Vorden een inwonertal van 2444. In zijn *Staat van het Rigterampt Vorden* (1808) meldt J.H. Gallée, die zich dan ‘richter’ noemt, dat dit getal berust op een optelfout. Het aantal was volgens hem 1812. In 1797 heeft de municipaliteit een totaal opgegeven van 1892 zielen, en in 1801 een totaal van 2033 zielen. Dit laatste getal is volgens Gallée te hoog: ten onrechte is Wichmond erbij geteld. Tenslotte noemt Gallée voor 1806 een getal van 2084 (zie hieronder) en voor 1807 een getal van 2022.⁴⁹

Een vergelijking met de *Staat van 't getal der Huijsen* uit 1786 zou een - onwaarschijnlijk - groeipercentage opleveren van bijna 36% tussen 1786 en 1795, dus in negen jaar.

In september 1806 heeft de bode J. Weenink alle huizen van Vorden genummerd en het aantal zielen per huis genoteerd. Deze informatie werd opgenomen in de *Nommerlijst der huizen onder het Rigterampt Vorden gehorend*, die op 24 mei 1807 werd samengesteld (zie tabel 2.3.).⁵⁰ Het komt in 1806 regelmatig voor dat er in een huis twee huishoudens wonen. Doordat per huishouden dan de namen van de hoofdbewoners plus tweemaal het aantal zielen vermeld worden, is duidelijk te zien dat het werkelijk ging om twee groepjes mensen en niet om bijvoorbeeld een inwonende grootmoeder of een kostganger.

⁴⁷ ASKZ, inv. nr. 438.

⁴⁸ W. Th. M. Frijhoff, ‘Zutphens geschiedenis 1591-1814’, in: *Geschiedenis van Zutphen* (Zutphen 1989) 84-132, aldaar 96.

⁴⁹ AGV, inv. nr 201, maar zie noot 19.

⁵⁰ AGV, inv. nr. 1.

TABEL 2.3.: Aantallen huizen, huishoudens, zielen, zielen per huishouden en zielen per huis in het kerkdorp en de buurschappen van de mairie Vorden, 1806.

dorp/buurschap	huizen	huishoudens	zielen	zielen/huish.	zielen/huis
Vorden	63	77	343	4,4	5,4
Delden	61	65	376	5,8	6,1
Veldwijk	72	79	462	5,8	6,4
Mossel	68	76	486	6,4	7,1
Linde	62	66	417	6,3	6,7
Totaal	326 ⁵¹	363	2084	5,7	6,4

Bron: AGV, inv. nr. 1.

Het totaal aantal inwoners is exact in overeenstemming met het aantal in de *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland* (1808): 2084 is daar het aantal inwoners van Vorden van alle gezindten samen (gereformeerd, rooms-katholiek en joods).⁵²

De *Nommerlijst* is in 1806 door één man gemaakt. De bode Weenink, zelf inwoner van het kerkdorp Vorden, zal geen honderd of meer mensen over het hoofd gezien hebben. Wij moeten ervan uitgaan dat hij veel inwoners en hun gezinnen persoonlijk kende, dus dat de *Nommerlijst* betrouwbaar is. Ook Gallée noemt deze telling ‘de secuurste’.⁵³

Ten behoeve van een directe belasting op basis van het besteedbaar inkomen is, waarschijnlijk in de loop van het jaar 1808, een *Quotisatielijst* gemaakt van de personen in Vorden, die een bijdrage moesten leveren.⁵⁴ Dit waren alle gezinshoofden plus een groot aantal individuele volwassenen: knechts, meiden, familieleden en andere inwonende volwassenen. Uit deze lijst, die per huisnummer is gemaakt, kan men het aantal huishoudens afleiden.

Op de *Quotisatielijst* ontbreekt een behoorlijk aantal huizen uit de *Nommerlijst* van twee jaar eerder: ongeveer 10%. Deze ontbrekende huizen bestonden wel degelijk. In 1812 is er namelijk een overzicht gemaakt van alle huizen, met vermelding van het aantal deuren en

⁵¹ Eén huis (nummer 270, in Linde) was niet bewoond en het nummer 96 (in Delden) komt twee keer voor. Er waren dus in 1806 327 huizen, waarvan 326 bewoond. In 1808 is er volgens Gallée nog een huis bijgebouwd. Toen waren er dus 328 huizen. Het hoogste huisnummer was en bleef voorlopig echter 326, hetgeen in latere documenten verwarrend is.

⁵² M.R.Hermans ed., *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808. II. Het kwartier van Zutphen*. Werken uitgegeven door de Vereniging ‘Gelre’ 37 (1986), 134.

⁵³ AGV, inv. nr 201.

⁵⁴ AGV, inv. nr. 708. Op 30 maart 1808 is blijkens de lijst een wet aangenomen die de heffing van deze belasting verordende.

ramen.⁵⁵ Dit document is niet volledig, maar toevallig zijn alle op de *Quotisatielijst* ontbrekende huizen terug te vinden. Vrijwel altijd ging het om huisjes met één deur en één raam, van dagloners, enkele wevers en andere arme mensen. We kunnen er dus van uit gaan dat in deze huizen mensen woonden die te arm waren om de quotisatie te betalen. Slechts vijf van de ontbrekende huizen waren onbewoond of dienden als zomerverblijf.

In de mairie Vorden waren in 1808 dus waarschijnlijk $328 - 5 = 323$ bewoonde huizen. Daarin woonden ten tijde van de *Quotisatielijst* 351 huishoudens en daarnaast nog zes inwoners zonder beroep (geen familieleden of personeel) met een inkomen voor de quotisatie. Voor het aantal zielen gaan we uit van hetzelfde aantal per huis als in de *Nommerlijst* van 1807. We komen dan uit op 2067 inwoners.

Aan het eind van de lijst worden afzonderlijk onder het kopje ‘Wildenberg’ nog vier huishoudens genoemd. Dit zijn wellicht huishoudingen die erbij zijn gekomen sinds de huizennummering. De andere huizen van de Kring van de Wildenborch, de nummers 250-256, zijn immers gewoon in de lijst opgenomen. We kunnen dus voor Vorden als geheel in 1808 uitgaan van hetzelfde totaal als in 1806: 2084.

In 1813 is er een ‘Bevolkingsregister’ gemaakt van alle inwoners van de mairie Vorden van 12 jaar en ouder: in totaal 1215 namen.⁵⁶ Dit register is niet volledig: van 35 mensen (vooral volwassen mannen) is het zeker dat zij wel in Vorden woonden, maar zij staan niet in het register (wel hun echtgenotes en/of een kind, en/of personeel, met de vermelding van het adres). Een behoorlijk percentage volwassen individuele inwoners ontbreekt dus en waarschijnlijk heeft ook een aantal complete gezinnen zich onttrokken aan registratie. Ook in het bevolkingsregister is het hoogste huisnummer 326.

Het lijst voor de *Contribution des portes et fenêtres*, uit 1812, geeft op de omslag het aantal inwoners in dat jaar: 2023.⁵⁷ In 1812 en 1813 hoorde de Kring van de Wildenborch tijdelijk niet tot de gemeente Vorden. Bij het aantal 2023 moeten we dus de inwoners van dit gebied optellen: zo’n 11 huishoudingen. Zo komen we uit op ongeveer 2086: vrijwel hetzelfde inwonertal als in 1806.

Gezien de toename van het aantal huizen is de bevolking van Vorden tussen 1646 en 1812 dus behoorlijk gegroeid. Een sterke groei vond plaats tussen 1795 en 1806: in die periode nam de bevolking toe met een percentage van 10,6 of 15%.⁵⁸ In de jaren 1806-1812 stagneerde de

---

⁵⁵ AGV, inv. nr. 321.

⁵⁶ AGV, inv. nr. 2.

⁵⁷ AGV, inv. nr. 321.

⁵⁸ Dit is afhankelijk van het antwoord op de vraag of in 1795 de Kring van de Wildenborch door de Vordense maire is meegeteld bij Vorden (in alle andere genoemde jaren is dit wel het geval). Enerzijds

groei; daarna nam de bevolking weer toe. De gevonden cijfers staan vermeld in tabel 2.4. De cijfers uit de *Staat van 't getal der hujsen* (1786) zijn waarschijnlijk niet betrouwbaar.

TABEL 2.4. : Aantallen huizen en inwoners van het richteramtb/de mairie Vorden in de periode 1646-1812.

	1649	1786	1795	1797	1801	1806	1807	1808	1811/12	1815 ⁵⁹
Huizen, bewoond	226	285	??	??	??	326	??	323	324 ⁶⁰	??
Inwoners	??	??	1812	1892	<2033	2084	2022	2084	2086	2123

Bronnen: CK, inv. nr. 22; ASKZ, inv. nr. 438; AGV, inv. nrs. 1, 201,321 en 708;

2.2. Vergelijking met de bevolkingsgroei in Salland en op de Veluwe

De bevolkingsontwikkeling in Salland en op de Veluwe is in de inleiding al ter sprake gekomen. Delen van deze gebieden, die zijn onderzocht door Slicher van Bath resp. Roessingh, vertonen geografisch en economisch veel overeenkomst met Vorden, maar in deze grote regio's is uiteraard meer variëteit dan in het kleine Vorden. Roessingh meent dat de Veluwse en Sallandse bevolkingsontwikkeling op het platteland in grote trekken ook geldt voor de oostelijke zandgronden in het algemeen: een versneld groeitempo in de periode 1650-1750, daarna een vertraagde groei, vanaf 1795 weer een versnelling (0,6% per jaar op de Veluwe in 1795-1809, en 0,71% van 1809-1815), die in Salland iets later begon en iets trager verliep dan op de Veluwe. De Veluwse plattelandsbevolking verdubbelde bijna in 1650-1809 en omstreeks 1810 had het Sallandse platteland tweemaal zoveel inwoners als in 1675.⁶¹ Ook in Vorden kan de bevolking in de periode tussen 1646 en begin 19^e eeuw verdubbeld zijn, maar dan zou het aantal bewoners per huis sterk gestegen moeten zijn: van ongeveer 4,6 tot 6,4. Op de Veluwe omvatte een gezin in 1749 in een kerkdorp gemiddeld 4,1 personen en in buurschappen gemiddeld 4,6.⁶² Op het Sallandse platteland bedroegen deze getallen in

---

wordt op www.volkstellingen.nl. De Wildenborch, met 72 inwoners, vermeld bij het district Lochem en Ramaer rekent het daarbij voor de periode van de Republiek. Maar uit andere bronnen krijgt men de indruk dat De Wildenborch werd beschouwd als behorende tot Vorden. Misschien was het in die tijd van veel veranderingen voor de tijdgenoten niet duidelijk.

⁵⁹ J.C. Ramaer, *Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931)*, tekstdeel 20 bij *Geschiedkundige atlas van Nederland* ('s-Gravenhage 1931), 237.

⁶⁰ Dit aantal is ontleend aan GW, inv. nr. 7481, uit 1811.

⁶¹ In de periode 1650-1750 groeide Salland gemiddeld met 0,42% per jaar en de Veluwe met 0,39%. Roessingh, 'Het Veluwse inwonertal', 113.

⁶² J.A. Faber e.a., 'Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey', *A.A.G. Bijdragen* 12 (1965) 47-113, aldaar 93.

1748 4,9 resp. 5,6.⁶³ Een gezinsgrootte voor Vorden omstreeks 1650 van iets minder dan 4,6 is dus niet onmogelijk.

Wat de Bataafs-Franse tijd betreft: de Veluwse plattelandsbevolking groeide in de periode 1795-1809 met 9,3%. In Vorden bedroeg de groei van 1795 tot 1806 10,6 of 15%, dus meer dan op de Veluwe. Daarna lijkt de groei in Vorden tot 1812/1813 te stagneren, terwijl die op de Veluwe zich voortzette. In Salland groeide het platteland in deze periode niet veel.⁶⁴

2.3. Vergelijking met de bevolkingsgroei elders in het Kwartier van Zutphen

De bevolkingsgroei van Vorden in de periode 1795-1815 kan ook worden vergeleken met de groei in andere, grotere regio's in het Kwartier van Zutphen. Het gaat dan in de eerste plaats om het schoutambt Zutphen, waar Vorden in 1795 zelf toe behoorde, en dat in 1808 het Nederkwartier heette, maar nog dezelfde kerspels omvatte: Almen, Gorssel, Vorden en Warnsveld. In de tweede plaats zijn er de twee naburige regio's: het landdrostambt Zutphen, dat in 1808 het Overkwartier heette en toen, net als in 1795, bestond uit: Hengelo, Hummelo, het ambt Doetinchem, Ruurlo, Steenderen en Zelhem; en het ambt Lochem dat in 1795 en in 1808 Laren, Oolde en een aantal kleine buurschappen omvatte. Van de onderdelen van deze drie regio's vermeldt Ramaer de inwonertallen in 1795 en in 1815. Ook laat hij ter wille van de vergelijkbaarheid zien, welke gebiedsveranderingen er in de Bataafs-Franse tijd plaatsvonden.⁶⁵ Desondanks blijven er nog onduidelijkheden over, zodat de in tabel 2.5. vermelde aantallen in 1795 resp. 1815 soms niet exact hetzelfde gebied kunnen betreffen. Met name is dit waarschijnlijk het geval bij de mairie Almen&Gorssel.⁶⁶

Tabel 2.5. levert een grillig beeld op voor het Nederkwartier, dat vragen oproept, maar het lijkt erop dat de bevolking hier sterker gegroeid is dan in de andere twee regio's. Dit Nederkwartier lag als het ware om het gemeentelijk gebied van de stad Zutphen heen; de mairie Vorden was het verst van de stad verwijderd. De bevolkingsgroei in Vorden in de periode 1795-1815 ligt, als we de totaalcijfers mogen geloven, ongeveer op het gemiddelde in het Nederkwartier. De totale bevolking van Gelderland steeg volgens Ramaer in deze periode

---

⁶³ Slicher van Bath, *Samenleving*, 95.

⁶⁴ Roessingh, 'Het Veluwse inwonertal', 114. De groei liep echter per Veluwse regio nogal uiteen. In 1795-1809 groeiden de Oostelijke Veluwerand en het IJsseldal ver boven het gemiddelde van 9,3%: met 11,5 resp. 13,4%. Waren deze regio's agrarischer of was er meer akkerbouw dan in de andere? Zie met betrekking tot Vorden ook noot 19.

⁶⁵ Ramaer, *Koninkrijk*, 75 en 237-238.

⁶⁶ Op de kaart lijken Almen+Gorssel in de 18^e eeuw kleiner dan in 1808, maar Ramaer geeft daarover geen informatie; wel over de gebiedswijzigingen van Gorssel in latere jaren.

van 223.012 tot 254.562, dus met 14,4%. De totale bevolking van de Graafschap en de Liemers (zeg maar: Gelderland ten oosten van de IJssel) steeg met 11,8%.

Dit lagere percentage ten opzichte van heel Gelderland wordt veroorzaakt doordat de regio's in tabel 2.5., plus de steden in ditzelfde gebied, met 5,8% een tragere groei hadden dan de andere onderdelen van Gelderland ten oosten van de IJssel (15,4 resp. 17,7%).⁶⁷ Echter, bij Ramaers totalen gaat het om gebieden met overeenkomstige benamingen in 1795 resp. 1815, maar die in de tussentijd kunnen zijn veranderd qua omvang. Wat de afzonderlijke gemeenten of combinaties daarvan in tabel 2.5. betreft kunnen we voor de meeste uitgaan van vrijwel gelijk gebleven oppervlakten, dus goed vergelijkbare cijfers.

Vorden bevond zich dus in een groter gebied met een relatief trage bevolkingsgroei, maar sloeg daarbinnen geen slecht figuur. Echter, zelfs als we voor Vorden een bevolkingsgroei

TABEL 2.5. : Aantallen inwoners van (gemeenten in) het Nederkwartier van Zutphen, het Overkwartier van Zutphen en het ambt Lochem in 1795 en in 1815, en de toename in procenten in deze periode.

regio	gemeente	inwoners 1795	inwoners 1815	toename in %
Nederkwartier	Vorden	1812 of 1884	2123	12,6 of 17,2
	Almen/Gorssel	1805	2598	43,9
	Warnsveld	1882	1653	min 12,2
Totaal		5499 of 5571	6374	14,4 of 15,9
Overkwartier Zutphen	Steenderen/Bronkhorst	2309	2560	10,9
	Ruurlo	1636	1990	21,6
	Hengelo	2027	2240	10,5
	Zelhem	2168	2362	8,9
	Hummelo/ambtDoetinchem	2370	2789	17,7
Totaal		10510	11941	13,6
Ambt Lochem	Laren ⁶⁸	2438	??	
	Verwolde	444	??	
Totaal		2882	ca. 2810	Min 2,5

Bron: J.C. Ramaer, Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931), tekstdeel 20 bij Geschiedkundige atlas van Nederland ('s-Gravenhage 1931), 237-238.

⁶⁷ Ramaer, Koninkrijk, 237-238. Ramaer noemt dit gebied plus de bijbehorende steden de noordelijke Graafschap. De steden van de noordelijke Graafschap (ca. 36% van de totale bevolking) groeiden in deze tijd met ca. 12%, dus ver boven het gemiddelde van 5,8%.

⁶⁸ Steeds exclusief Kring van de Wildeborch.

aanhouden van 17,2% in de periode 1795-1815 zijn er in de buurt enkele gemeenten te vinden met een vergelijkbare of hogere bevolkingstoename.

2.4. Oorzaken van de groei

Ook voor mogelijke oorzaken van bevolkingsgroei kunnen we ons oriënteren op hetgeen onderzocht is voor de Veluwe en Salland. Slicher van Bath ziet voor de bevolkingsaanwas op het Overijsselse platteland in de 18^e eeuw vooral economische oorzaken. Als de economische mogelijkheden verbeteren, trouwen mensen eerder en vaker, dus krijgen zij meer kinderen. Hij gaat niet uit van een vermindering van de zuigelingensterfte (althans voor de periode tot 1748) of van desurbanisatie.⁶⁹ Ook is het volgens Slicher van Bath onwaarschijnlijk dat de totale mortaliteit voor 1800 sterk daalde.⁷⁰

Roessingh ziet de bevolkingsgroei eveneens tegen een economische achtergrond.⁷¹ Volgens hem is toegenomen medische verzorging niet van belang geweest; wel verbeterde hygiëne door de gestegen kwaliteit van vroedvrouwen.⁷²

Gallée merkt in 1808 op dat ‘het getal der zielen onder Vorden sedert 10 a 12 jaren over de 200 zielen is vermeerderd. De redenen daarvan zijn waarschijnlijk dat geen epidemische ziekten of sterften onder de mensen heeft plaatsgehad. Dat er in voorschreven tijdvak overvloed van werk voor den arbeider te vinden is geweest.’⁷³

Dat het einde van de 18e eeuw en het begin van de 19e eeuw ook in Vorden een bloeitijd waren voor de landbouw behoeft geen betoog en kan op zichzelf al een sterke verklarende factor zijn voor bevolkingsgroei in een agrarisch gebied. Heeft Gallée echter gelijk als hij zegt dat er geen grote sterftepieken zijn geweest in de periode sinds ongeveer 1790?

In dit verband is het zinvol onderscheid te maken tussen sterfte onder kinderen en sterfte onder volwassenen. Hiervoor is gekeken naar de begraafregisters van Vorden.⁷⁴ Slicher van Bath waarschuwt terecht tegen het gebruik van kerkelijke registers: ze zijn minstens onvolledig.⁷⁵ We moeten er dan ook niet meer in willen vinden dan een trend.

Tot begin 19^e eeuw werd in de Vordense begraafregisters nooit genoteerd hoe oud een gestorven kind was. Meestal is er slechts sprake van ‘een kint’. Sterfgevallen met die

---

⁶⁹ Slicher van Bath, Samenleving, 58 en 192.

⁷⁰ Slicher van Bath, B.H., ‘Report on the study of historical demography in the Netherlands’, A.A.G. Bijdragen 11 (1971) 182-190, aldaar 186 en 188.

⁷¹ Roessingh, ‘Het Veluwse inwonertal’, 117-121.

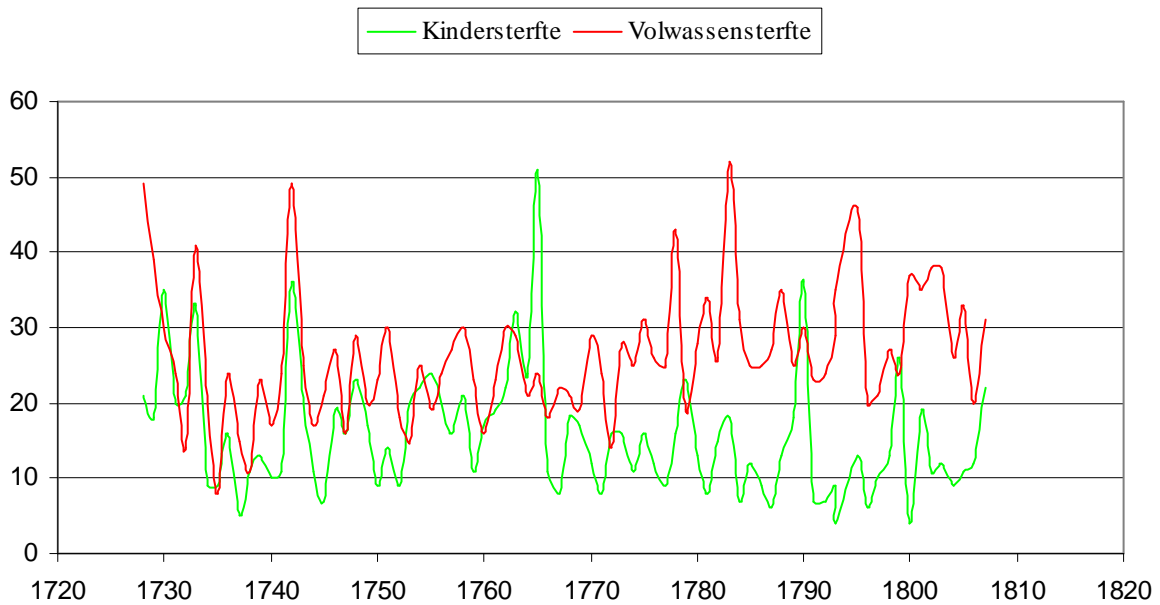
⁷² H.K. Roessingh, ‘Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw’, A.A.G. Bijdragen 13 (1965) 181-274, aldaar 226.

⁷³ AGV, inv. nr. 201.

⁷⁴ Op www.genealogiedomein.nl.

⁷⁵ Slicher van Bath, ‘Report’, 182-190.

Grafiek 2.1. Kindersterfte en volwassenensterfte, Vorden 1728-1806

Bron: begraaf- en doopregisters Vorden 1728-1806, www.genealogiedomein.nl.

aanduiding noemen we ‘kindersterfte’. De rest van de sterfte is dan ‘volwassenensterfte’. Het aantal sterfgevallen in Vorden per jaar is weergegeven in grafiek 2.1.

Bij de volwassenensterfte zijn er vanaf 1728 tot begin jaren '40 grote pieken en diepe dalen; vanaf ongeveer 1743 tot en met 1777 is het beeld veel rustiger; daarna begint er weer een periode met pieken. De grootste sterftepiek is in 1783, waarschijnlijk ten gevolge van de dysenterie-epidemie, waaraan ook Damiaan Staring, eigenaar van de Wildenborch en vader van A.C.W. Staring, is bezweken. Ook in 1778 en 1795 is er echter een hoge sterfte, naast wat kleinere pieken begin 19e eeuw. In tegenstelling tot Gallées opmerking waren er eind 18e en begin 19e eeuw dus wel degelijk jaren met hoge sterfte onder volwassenen.

Bij de kinderen zijn er ook grote pieken tot en met 1765, toen de kindersterfte buitengewoon hoog was. De jaren 1766-1789 waren voor de kinderen een relatief gunstige periode. In 1790 is er echter weer een hoge piek. De pieken van 1765 en 1790 zouden een pokkenepidemie kunnen zijn: in de tweede helft van de 18^e eeuw teisterden de pokken regelmatig het gewest Gelre en ook het Kwartier van Zutphen.⁷⁶ De pieken in de kindersterfte van 1765 en 1790 vallen echter niet samen met duidelijke pieken bij de volwassenensterfte (zoals in 1742), hetgeen op het platteland bij pokkenepidemieën vaak het geval was.⁷⁷

⁷⁶ Willibrord Rutten, ‘De vreselijkste aller harpijen’, Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie, *A.A.G. Bijdragen* 36 (1997), 96/97. Rutten vermeldt onder meer epidemieën in Zutphen, Doesburg en Arnhem.

⁷⁷ Rutten, 129.

Misschien daalde de kindersterfte vanaf eind 18^e eeuw al structureel in het schoutambt of Nederkwartier Zutphen. In 1807 waren er daar per gezin gemiddeld 2,8 kinderen; in het ambt Lochem en in het Overkwartier Zutphen waren er per gezin gemiddeld 2,6. Van de 351 gezinnen in Vorden die in het jaar 1808 voorkomen op de *Quotisatielijst* is van 286 na te gaan hoeveel kinderen zij hadden in 1807. Vorden komt precies uit op het gemiddelde van het Nederkwartier: 2,8 kinderen per gezin.⁷⁸ In tabel 2.8. zijn de Vordense getallen gedetailleerder weergegeven.

TABEL 2.6. Aantallen gezinnen waarvan in Vorden in 1807 het kindertal bekend is resp. kinderen per gezin in gezinnen van boeren en karlieden, daghuurders, niet-agrarische beroepsbeoefenaren, en alle gezinnen.

	boeren en karlieden	daghuurders	niet-agrarisch	totaal
Aantal gezinnen	113	95	78	286
Kinderen per gezin	3,3	2,2	2,7	2,8

Bron: GW inv. nr. 2666

Dat de medische en verloskundige zorg in Vorden belangrijk verbeterde vòòr het einde van de Bataafs-Franse tijd valt ernstig te betwijfelen. In 1813 had Vorden één chirurgijn, H.S.J. van Spankeren, die in 1789 arriveerde vanuit Wezel. Waarschijnlijk had hij een of meer voorgangers, want in de loop van de 18e eeuw vergoedde de Vordense diaconie voor arme inwoners de kosten van de chirurgijn al.⁷⁹ Naast de chirurgijn waren er in 1813 twee vroedvrouwen, waarvan er een pas 23 jaar was, terwijl de minimumleeftijd voor een vroedvrouw door de overheid op 25 jaar was gesteld. Waarschijnlijk was zij nog in opleiding bij haar collega.

In het laatste kwart van de 18^e eeuw begon de kwartierlijke overheid in Zutphen zich te bemoeien met de verloskundige zorg. De eerste versie van een instructie voor vroedvrouwen ten plattelande dateert van juni 1778. In 1801 had het kwartier Zutphen 30 vroedvrouwen.⁸⁰ In de jaren 1788-1793 was Elisabeth Tenkink, vrouw Jimmink, vroedvrouw in het richterambt Vorden.⁸¹ Over vier van deze zes jaar is de lijst bewaard gebleven die zij heeft gemaakt van

⁷⁸ GW inv. nr. 2666.

⁷⁹ AHKV, inv. nrs. 858 en 859.

⁸⁰ W.Th. Resida, 'De organisatie van de verloskundige zorg in Gelderland', in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink red., *Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw* (Arnhem 1984) 92-99.

⁸¹ Zij was in 1813 inmiddels 76 jaar en noemde zichzelf toen geen vroedvrouw meer in het bevolkingsregister.

bevallingen. Vrouw Jimmink heeft er in deze jaren 131 begeleid.⁸² Dit is veel minder dan het aantal geboorten in de gereformeerde plus de rooms-katholieke doopregisters: 308, en zelfs daar zijn wellicht niet alle geboorten te vinden. Voor de lijsten van de vroedvrouwen van Warnsveld en Almen geldt hetzelfde. We moeten ons dus niet al te veel voorstellen van de heilzame effecten die de overheidsmaatregelen hadden voor de verloskunde. Toch noemt Roessingh de rol die de vroedvrouwen hebben gespeeld bij de verbetering van de hygiëne ‘ongetwijfeld van belang’.⁸³

De chirurgijn in Vorden had veel meer mensen te behandelen dan de chirurgijns in de stad Zutphen, waar in 1678 negen chirurgijns en vijf gepromoveerde artsen waren op een bevolking van circa 7000 mensen. Toch waren ook zij volstrekt niet opgewassen tegen een calamiteit als de ‘moordende epidemie’ van 1783, toen dysenterie bijna 500 Zutphenaren - zowel kinderen als volwassenen - het leven kostte.⁸⁴ Roessingh meent dat medisch ingrijpen in de 18e eeuw weinig invloed had op de sterfte; bovendien nam het aantal artsen en chirurgijns op het platteland af in de tweede helft van de 18^e eeuw, althans op de Veluwe.⁸⁵ Dat de bewoners van Vorden, en met name de elite, een beroep konden doen op de medici in het naburige Zutphen, zal dus weinig invloed hebben gehad op de sterfte.

Of de inenting tegen pokken, die kort na 1800 begon en vanaf 1808 door de centrale overheid krachtig bevorderd werd, in de periode tot 1815 van invloed is geweest, is moeilijk te zeggen. A.C.W. Staring meldde in 1811 aan de prefect dat sinds enkele jaren de inenting, waar hij persoonlijk achterheen zat, in Vorden en omgeving ‘eenen goeden opgang’ maakte, en de vaccinatiëgraad in het arrondissement Zutphen was in de periode 1809-1812 relatief hoog. Rutten stelt echter in zijn dissertatie dat op het platteland de sterfte aan pokken ‘traditionally of minor importance’ was, dus dat het effect van inenting daar veel kleiner was dan in grote steden.⁸⁶

Eerder valt te denken aan een verbetering van de voeding. In de medische literatuur tonen tal van publicaties aan dat voor de zuigelingen- en kindersterfte de voeding van de (aanstaande) moeder een cruciale factor is. Robert E. Black e.a. zetten bijvoorbeeld in een recent artikel in *Lancet* uiteen dat de voedingssituatie van de zwangere vrouw een voorspoedige natuurlijke bevalling en de conditie van de baby en het kind onder 5 jaar bevordert.⁸⁷ In de tweede helft

---

⁸² RASZ, inv. nr. 312.

⁸³ Roessingh, ‘Beroep en bedrijf’, 226.

⁸⁴ Frijhoff, 110-112 en 95.

⁸⁵ Roessingh, ‘Beroep en bedrijf’, 226.

⁸⁶ Rutten, 235, 247 en 422.

⁸⁷ Robert E.Black e.a., ‘Maternal and Child undernutrition: global and regional exposures and health consequences’, in: *Lancet* 371, 2008, 243-260.

van de 18^e eeuw werd de aardappel een belangrijk volksvoedsel.⁸⁸ Aardappels leveren per oppervlakte bouwland twee tot drie maal zoveel calorieën als rogge en bevatten ook veel meer vitamine C.⁸⁹ Ze werden in Vorden begin 19^e eeuw volop verbouwd op het akkerland en in 1775 al gezien als volksvoedsel, want de diaconie gaf ze toen aan bedeeden.⁹⁰

2.5. Samenvatting

Tussen 1650 en 1815 is de bevolking van Vorden gegroeid, misschien zelfs verdubbeld. De groei kwam waarschijnlijk eind 18^e eeuw in een stroomversnelling. In de periode 1795-1815 groeide Vorden tot 1806 met 10,6 of 15%: harder dan het Veluwse platteland. Daarna groeide Vorden veel langzamer dan de Veluwe. Vorden groeide in 1795-1815 waarschijnlijk veel sterker dan Salland, maar vertoonde binnen het Kwartier van Zutphen geen extreem hoge bevolkingsgroei. De gunstige economische situatie in de landbouw speelde bij de groei van Vorden in de 18^e eeuw vermoedelijk de hoofdrol.⁹¹

Andere factoren kunnen geweest zijn:

- minder epidemieën onder volwassenen in de periode 1743-1777;
- het uitblijven van grote pieken in de kindersterfte in de periode 1766-1789;
- misschien een algemene daling van de kindersterfte in het Nederkwartier Zutphen;
- verbeterde voeding, door het toenemend gebruik van aardappelen en door de ruime werkgelegenheid, dus meer inkomenszekerheid, ten tijde van de hausse in de landbouw.

Van significante verbetering van de medische en verloskundige zorg lijkt ook in Vorden geen sprake. Misschien heeft de koepok-inenting begin 19^e eeuw een bescheiden rol gespeeld.

AFBEELDING 2.1 Jan Steen, De Kraamkamer, ca. 1650.

Bron: Stedelijk Museum Zutphen

⁸⁸ De Vries en Van der Woude, 272-273.

⁸⁹ J. Bieleman legde dit recentelijk nog uit in het Teleac-programma *Verre verwanten* van 6 september 2008. .

⁹⁰ AHKV, inv. nr. 859.

⁹¹ Het belang hiervan was uiteraard sterk afhankelijk van de mate waarin de agrarische sector in Vorden marktgericht was. Hierop wordt nader ingegaan in hoofdstuk 3.

3. De agrarische bevolking

3.1. Landbouw

Vrijwel elke bron over Vorden maakt in één oogopslag duidelijk dat de landbouw daar zeer belangrijk was. De maire J.H. Gallée schreef in 1808 in de *'Staat van het Rigterambt Vorden'* dat 'de ingezetenen bijna geheel haar bestaan vinden in de landbouw'.⁹² Ook niet-agrariërs hadden vaak een tuin of akkerlandje en enkele koeien. In Vorden overheerste het gemengde bedrijf. Er was akkerbouw, en daarnaast fokte men jongvee om door te verkopen voor de vetweiderij, en varkens voor eigen gebruik en voor de verkoop van hammen en spek naar Holland. De boterproductie werd gezien als een welkome bijverdienste.⁹³

De land in Vorden werd vooral gepacht. In het ponderschattingsregister van Vorden uit 1646 is er nog garfpacht (de lichte was een derde, en de zware twee vijfde van de oogst) bij ca. 50% van de verpachte percelen akkerland.⁹⁴ Meestal werd die gecombineerd met geldpacht voor het weideland.⁹⁵ De waarde van een varken (als betaalmiddel) wordt echter vermeld in geld. Ook geeft het register aanwijzingen voor het omrekenen van andere relevante producten in geld. Het lijkt er dus op dat de in natura vermelde pachten toen al regelmatig in geld werden afgedragen. Het is niet bekend in hoeverre de pacht in Vorden begin 19^e eeuw nog werd betaald in natura. Zeker was het betalen in natura nog niet helemaal verdwenen. Zo werd in 1808 nog door de hervormde diaconie vermeld dat iemand geld krijgt 'voor het brengen van het garfzaad'.⁹⁶ De kerk inde de pacht in graan, om dat later weer uit te delen aan de armen. De akkerbouw kampte met een groot probleem: gebrek aan mest. Niet voor niets begint J.A. Nijhoff, de samensteller van de *Statistieke beschrijving van Gelderland* (1826), hierna aangeduid als *De Gelderse landbouw*, met dit onderwerp het gedeelte over de landbouw.⁹⁷ Mest was onontbeerlijk voor de landbouw en er was niet genoeg van, doordat er te weinig beesten waren. En er waren te weinig beesten doordat er niet genoeg gras was. En er was te weinig gras doordat het weideland doorgaans van slechte kwaliteit was.

---

⁹² AGV, inv. nr. 201.

⁹³ H.K. Roessingh, en A.H.G. Schaars, *De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland* (Arnhem 1996), 281. De paginering is die van bovenaan de bladzijden.

⁹⁴ CK, inv. nr. 22.

⁹⁵ Dit is een hoger percentage dan Roessingh heeft uitgerekend voor een groot aantal Veluwe kerspels omstreeks 1650. Roessingh heeft echter alle oppervlakten nagerekend, en ik heb alleen de objecten geteld. H.K. Roessingh, 'Garfpacht, zaadpacht en geldpacht in Gelderland in de 17e en 18e eeuw', *Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre'*, 63 (1968/69) 72-79, aldaar 93.

⁹⁶ AHKV, inv. nr. 860.

⁹⁷ *Gelderse Landbouw*, 92.

Gallée maakt duidelijk hoeveel werk het was om de grond vruchtbaar te maken. De mest moest ter plaatse geproduceerd worden in verband met het ontbreken van bevaarbare waterwegen. Men vermengde de mest met plaggen, op de mestvaalt of al in de stal bij gebrek aan stro. Immers, het stro werd vaak als voer gebruikt, omdat er te weinig hooi was. Hooi werd bijgekocht in de IJsselstreken, maar voor velen was dat te kostbaar.

Nijhoffs betoog over de landbouw op het zand stemt meestal overeen met dat van Gallée. ‘Op beteren zandgrond,’ aldus Nijhoff, ‘zaait men twee jaren rogge en het derde jaar boekweit, en tusschen beiden, na de roggeöogst, knollen of spurrie’. Op slechtere zandgrond, zoals op de Veluwe, verbouwde men echter om en om rogge en boekweit.⁹⁸ Gallée noemt als een normale vruchtwisseling voor Vorden: rogge, rogge, spurrie of knollen, en boekweit.⁹⁹ De grond was blijkbaar niet van de allerslechtste kwaliteit. In het algemeen schetst Nijhoff een iets somberder beeld van de situatie dan Gallée. Klaver werd volgens Nijhoff op zandgrond alleen op hofgrond verbouwd en deed het, in tegenstelling tot spurrie, niet goed op het bouwland in de zandstreken terwijl Gallée het juist noemt in zijn opsomming van akkergewassen.¹⁰⁰ Het ziet er dus naar uit dat het verbouwen van voedergewassen, waar Slicher van Bath keer op keer op wijst als dé oplossing voor het houden van meer vee, in Vorden eind 18e eeuw op gang gekomen was.¹⁰¹ Nijhoff vertelt hoe het op zandgronden gebruikelijk was het vee te ‘turen’ op de spurrie; in het najaar aten de koeien, vastgebonden aan palen en steeds verplaatst, de spurrie op de akker. Dit kon al met al drie maanden duren.¹⁰² Zo spaarde men hooi en kwam de mest direct op het land.

Rogge, boekweit en aardappelen waren volgens Nijhoff begin 19e eeuw de belangrijkste akkerbouwproducten op de zandgronden¹⁰³ Gallée noemt in 1811, in volgorde van belangrijkheid: rogge, boekweit, aardappelen, haver, olijzaad/vlas/wortelen/bonen/andere groenten, klaver, garst, weite. Normaliter zou Vorden per jaar volgens hem 20.000 hectoliter aardappelen voortbrengen.¹⁰⁴ ‘Meer dan elders,’ zo meldt Nijhoff, ‘verstrekken, in onze zandstreken, de aardappelen tot voedsel voor de landbouwers en de minvermogenden, die dezelve, vooral wanneer het graan duur is, twee of driemaal daags nuttigen. Overigens worden de aardappelen tot beestenvoeder gebruikt, en bijzonder den varkens gegeven.’¹⁰⁵

---

⁹⁸ Ibidem, 160.

⁹⁹ GW, inv. nr. 7481.

¹⁰⁰ Gelderse Landbouw, 229.

¹⁰¹ Slicher van Bath, B.H, Samenleving.

¹⁰² Gelderse landbouw, 231.

¹⁰³ Gelderse landbouw, 160.

¹⁰⁴ GW, inv. nr. 7481.

¹⁰⁵ Gelderse landbouw, 207 resp. 274.

Gallée meldt aardappelen in 1808 niet bij zijn ‘producten ter uitvoering’.¹⁰⁶ Dat zijn: hout en eek, rogge en boekweit, vee en boter, spek en hammen.¹⁰⁷

Merkwaardigerwijs zegt Gallée niets over varkens, terwijl hij spek en hammen wel als uitvoerproduct noemt. Het aantal runderen in Vorden is bekend in verschillende jaren van het begin van de 19e eeuw; het is weergegeven in tabel 3.1. In 1808 waren er in Vorden 242 agrarische huishoudens, en 109 niet-agrarische. Als we voor de circa 30 armste agrarische huishoudens en voor de niet-agrarische huishoudens gemiddeld één koe per huishouding rekenen, komt dat neer op ongeveer 140 runderen.

TABEL 3.1. Aantallen runderen en kalveren in Vorden in 1800, 1803, 1806 en 1811.

	1800	1803	1806	1811
Runderen excl. kalveren	1676	1257	??	1523
Runderen incl. kalveren	1020	??	401	1925

Bron: AGV, inv. nr. 1; GW, inv. nr. 7481.

Als het aantal runderen exclusief kalveren in 1808 ongeveer 1485 bedroeg (het gemiddelde van de drie bekende aantallen), dan komen we voor de overige agrarische huishoudens op gemiddeld 7 runderen. Dit is veel meer dan in het akkerbouwgebied van Salland in 1800, waar Slicher van Bath uitkomt op 3 of 4 runderen per boer.¹⁰⁸ Nijhoff meldt dat de koeien in het Kwartier van Zutphen klein waren, ‘doch de soort past doorgaans vrij wel voor de plaatselijke omstandigheden van schraal stalvoeder en magere weide, en geeft ene melk die bijzonder rijk is aan boter.’¹⁰⁹

In 1808 waren er in de mairie Vorden zes kooplieden.¹¹⁰ Drie van hen werden in 1811 ook aangeduid als ‘boer’.¹¹¹ Dit lijkt erop te wijzen dat er op een zeker niveau werd gehandeld in agrarische producten, dus dat er een marktoverschot was. De structuur van de agrarische bevolking, die hierna aan de orde komt, kan hierover wellicht meer duidelijkheid verschaffen. In Bijlage I staan de belangrijkste bronnen die gebruikt zijn voor dit hoofdstuk.

¹⁰⁶ AGV, inv. nr. 201.

¹⁰⁷ De Zutphense eikenschors was volgens Nijhoff de beste na die van Breda. Het eekschillen gaf veel werk in een periode dat er juist weinig werk elders was, en het maakte land productief dat nergens anders voor geschikt was. Daarom moest deze activiteit volgens hem aangemoedigd worden. Gallée zegt er niets over. *Gelderse landbouw*, 312-313.

¹⁰⁸ Slicher van Bath, *Samenleving*, 506.

¹⁰⁹ *Gelderse landbouw*, 267.

¹¹⁰ AGV, inv. nr. 708.

¹¹¹ AGV, inv. nr. 321.

3.2. Areaal cultuurland

In het ponschattingsregister is van het meeste land vermeld bij welk huis het hoorde; daarnaast is er nog een aantal percelen, die niet herkend kunnen worden als behorend bij een bepaald huis. De oppervlakten van akkerland worden gegeven in mulders. Wanneer de oppervlakte niet wordt vermeld (hetgeen maar zelden het geval is), is aan de hand van de pachtprijs of de getaxeerde waarde door vergelijking met andere percelen een schatting gemaakt. Voorzichtigheid is hier geboden, want eenzelfde pachtprijs betekent niet automatisch dezelfde oppervlakte, al was het alleen maar omdat de kwaliteit van de grond uiteenliep. Gelukkig hoefde er alleen geschat te worden bij kleine stukken land, met één uitzondering: de akkers in het bezit van de havezathe Hackfort, met een pachtwaarde van ruim 239 gulden. Die zijn geschat op 28 mulder: daarmee is Hackfort meteen de grootste akkerlandbezitter in Vorden. Het totale areaal akkerland in 1646 komt uit op 1686,71 mulder; dat is ca. 956 ha.¹¹² Met deze berekening lopen we vooruit op het volgende.

De *Relève des propriétés non-baties* van 1811 vermeldt gedetailleerd het landbezit in Vorden. Oppervlakten worden aangegeven in morgens, waarbij vaak zesden worden geregistreerd. Roessingh meldt dat in het Kwartier van Zutphen werd gerekend met een morgen (0,8516 ha) van 6 schepel, maar ook wel met een morgen van 7,5 schepel.¹¹³ In het eerste geval is een schepel land uiteraard groter dan in het tweede geval, en datzelfde geldt dan ook voor een mulder (4 schepel). Omdat er in de *Relève* zoveel zesden voorkomen, lijkt het aannemelijk dat voor de samenstellers een morgen 6 schepel omvatte. Dan is een mulder van 4 schepel dus 0,567 ha. Omdat de *Relève* volgens de samenstellers gebaseerd is op eerdere ponschattingsregisters (de overgenomen perceelnummers zijn keurig vermeld), is het aannemelijk dat dezelfde mulder ook al bedoeld is in 1646. Het totale geregistreerde areaal akkerland bedroeg in 1812 1499 morgen, dat wil zeggen ca. 1275 ha.¹¹⁴

Het areaal weideland is voor 1646 niet te berekenen. Men rekende daarbij in koeweiden, een maat die allerlei afmetingen kan hebben. Wat het bos betreft geeft men in 1646 niet meer dan wat vage indicaties. In 1811 is de hoeveelheid bos en weideland wel in morgens genoteerd.

---

¹¹² H.K. Roessingh, 'Gelderse landmaten in de 17^e en 18^e eeuw. Een empirische benadering', Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, 83 (1969) 53-98, aldaar 69-75.

¹¹³ Roessingh, 'Gelderse landmaten', 82. Het gaat hier om de de oppervlakte van de zogeheten Rijnlandse morgen. Er was ook een andere, Gelderse morgen van 0,870 ha. Het is niet bekend welke morgen de samenstellers van het verpondingsregister resp. de *Relève* bedoelden. De Rijnlandse morgen was het meest gebruikelijk in het Kwartier van Zutphen in de 18e eeuw. Roessingh, 'Gelderse landmaten', 60.

¹¹⁴ De *Staat van 't getal der Huijsen* vermeld voor het jaar 1786 een totale hoeveelheid akkerland van 806 ha. Opnieuw dus een getal dat lager is dan men zou verwachten. De gedachte dringt zich op dat de auteur van de *Staat* zowel bij de vermelding van het aantal inwoners als bij de hoeveelheid bouwland een buurschap niet heeft herkend als behorende tot Vorden. Maar hier is geen enkel bewijs voor.

De kwaliteit van het gras was meestal slecht. Bovendien liet men in de 17^e en 18^e eeuw het vee nog vaak grazen op de gemene gronden. De hoeveelheid grasland bij een huis zegt dus niet veel over de hoeveelheid vee die men kon weiden. Het heeft dus weinig zin de percelen weideland in kaart te brengen. We zullen ons vooral concentreren op het akkerland.

Voordat we de hoeveelheid cultuurland c.q. akkerland in 1646 en 1811 met elkaar kunnen vergelijken, moet er eerst aandacht worden besteed aan een complicatie: De Wildenborch. Dit landgoed behoorde in 1646 bij Vorden, maar in 1811 tijdelijk bij Laren. Voor een juiste vergelijking moet het land van De Wildenborch in 1811 (in het voormalige stuk Vorden dat toen bij Laren hoorde) opgeteld worden bij het areaal Vordense cultuurgrond.

Volgens Demoed, die een ernstig gebrek aan bronnen over de landbouwactiviteiten van De Wildenborch signaleert, bedroeg het Wildenborchs bezit in Vorden in 1801 ca. 224,2 ha. Dit klopt ongeveer met de opmerking van de reiziger Warin in 1801, dat het landgoed iets als 255 ha besloeg.¹¹⁵ Het is niet na te gaan hoeveel akkerland Staring bezat.

Als gesteld wordt dat de hoeveelheid akkerland tussen 1646 en 1811 is toegenomen van 956 tot 1275 ha, dus met ongeveer 33%, gaat het in werkelijkheid dus om een hoger percentage: het akkerland van De Wildenborch in 1811 is niet bekend en daarom niet meegerekend. De percentages akkerland worden in paragraaf 3.5. gebruikt om zich te krijgen op de sociale stratificatie van de agrarische bevolking.

In het verpondingsregister van 1646 is de pachtwaarde van *al* het cultuurland in 1646 f 19.570,47. In 1811 was het totale bedrag in de *Relève* plus een geschatte waarde van het land van De Wildenborch f 28.172,-. De pachtwaarde van de cultuurgrond is dus toegenomen met 44%. De pachtwaarde dient in paragraaf 3.4. om zicht te krijgen op het grondbezit.¹¹⁶

3.3. Ontginningen

Naast een totale oppervlakte cultuurgrond (akkerland, weide en productiebos) van ongeveer 3000 ha was er in Vorden in 1811 nog circa 1700 ha woeste grond. Daarbij moet bedacht worden dat veel van wat ‘weiland’ heette, in werkelijkheid moerasachtig of in elk geval zeer nat land was, of bijna even dor als heide. Uitgestrekte bossen waren er niet.

---

¹¹⁵ H.B. Demoed, ‘De landbouwkundige activiteiten van A.C.W. Staring’, in: A.C.W. Staring, dichter en landman, regionalist en nationalist (Zutphen 1991) 170-189, aldaar 170, 178 en 183.

¹¹⁶ Het schatten van de waarde van al het land van de Wildenborch in 1811 is niet helemaal een wilde gok. Bij ander, in schaal vergelijkbaar, grootgrondbezit in 1811 is de pachtwaarde van land 8,8 resp. 7,9 resp. 9,6 resp. 7,9 maal het aantal ha. Het lijkt dus acceptabel voor De Wildenborch de waarde te schatten op 8,5 maal 224,2, dat wil zeggen afgerond f 1906,-. Dit is dan inclusief het stuk land met een pachtwaarde van f 52,- dat Staring zelf bewerkte en dat in 1811 nog steeds in de gemeente Vorden lag, dus in de *Relève* is vermeld. Om dubbel tellen te voorkomen, is dit land afgetrokken van het totaalbedrag in de *Releve*: f 26.290.

In *De Gelderse landbouw* wordt uiteengezet dat er in de periode 1650-1750 in het Kwartier van Zutphen maar weinig land is ontgonnen: volgens de Staten van het Kwartier kon de verponding op de nieuwe landerijen de kosten van de aanleg van een nieuw verpondingskohier in 1756 niet goed maken. De economische situatie (lage prijzen, dalende pachten, maar gelijkblijvende arbeidskosten en een stijgende belastingdruk) stimuleerde in de periode 1650-1750 het ontginnen niet, maar in de tweede helft van de 18^e eeuw ontgon men weer op ruimere schaal. Vooral sinds 1790, bij hoge agrarische prijzen, is er volgens *De Gelderse landbouw* overal weer veel grond afgegraven ‘zowel door de mindere bouwlieden, arbeiders en daglooners, als door aanzienlijke grondeigenaars in min of meer uitgestrekte

AFBEELDING 3.1. In 1811 had Vorden nog 1700 ha woeste grond.

parceelen.’¹¹⁷ In Drenthe en in Overijssel was het net zo.¹¹⁸ In Vorden meldde Gallée in 1808: ‘Den ijver om woeste en slechte gronden ter cultuur te brengen, tot het aanleggen en bemesten van hof, bouw en weidegronden, is sedert eenige jaren zeer toegenomen.’¹¹⁹ Ook de uitbreiding van het areaal in Vorden heeft waarschijnlijk vooral plaatsgevonden vanaf eind 18e eeuw.

3.4. Grondeigendom

De grond in Vorden was in handen van de adel, instituties, niet-agrarische particulieren en boeren. Zowel van 1646 als van 1811 is het landbezit, althans ongeveer, na te gaan. In het ponschattingsregister wordt de eigenaar van een perceel meestal met name genoemd, maar het is niet altijd duidelijk tot welke bevolkingsgroep hij gerekend moet worden. Soms wordt de naam van de eigenaar niet genoemd. Daardoor blijft er een aanzienlijke hoeveelheid

---

¹¹⁷ *Gelderse landbouw*, 392-393.

¹¹⁸ Jan Bieleman, *Boeren in Nederland*, 238.

¹¹⁹ AGV, inv. nr. 201.

grondbezitters niet te identificeren en niet in te delen bij een bepaalde groep. Met dit in het achterhoofd, moeten we kijken naar de verdeling van het landbezit in 1646, in tabel 3.2. uitgedrukt in pachtwaarde in guldens en in percentages. De totale pachtwaarde in guldens bedroeg in 1646 19.570.

Voor 1811 is het gemakkelijker de grondeigenaren te identificeren omdat in de *Relève* naast hun naam hun functie en woonplaats meestal worden vermeld. In pachtwaarde in guldens en in percentages uitgedrukt is de eigendomsverdeling in 1811 eveneens weergegeven in tabel 3.2. In 1811 bedroeg de totale waarde van de grond in guldens 26.266; inclusief De Wildenborch 28.172.¹²⁰

In 1646 is de adel nominaal en procentueel de grootste verpachter. In 1811 zijn niet-adellijke particuliere verpachters (inclusief De Wildenborch) de grootste partij. Rijke burgers gaan de rol van de adel op het platteland zo niet overnemen, dan toch delen. Procentueel gingen echter alle groepen verpachters erop achteruit, behalve de relatief kleine groep van de wereldlijke instellingen.

In 1811 was bijna 21% van de grond van niet-adellijke gebruikers; in 1646 lag dit percentage op 6% of iets hoger. De totale waarde van de grond in bezit van directe gebruikers is sinds 1646 dus sterk gestegen, nominaal zowel als procentueel. De agrarische bevolking van Vorden bezat in 1811 in waarde uitgedrukt ruim 8% van alle grond, en van de oppervlakte akkerland circa 10,5%. De Vordense niet-agrariërs (ongeveer een derde van de bevolking) bezaten echter meer grond dan de agrariërs; de grond die zij exploiteerden, was voornamelijk van hen zelf. Voor 1646 is een en ander niet vast te stellen, doordat de gebruikers niet goed te identificeren zijn. Maar de percentages lagen zeker lager dan in 1811.

In paragraaf 3.6. wordt nader ingegaan op de groepen grondbezitters en -gebruikers.

3.5. Stratificatie van de agrarische bevolking

3.5.1. *Situatie 1646*

Slicher van Bath geeft voor Salland in 1601/1602 een procentuele verdeling van het akkerland over verschillende grootte-categorieën van boerenbedrijven.¹²¹ Voor een goede vergelijking is in tabel 3.3. voor Vorden in 1646 dezelfde indeling aangehouden. In het vervolg zullen we van deze indeling uitgaan.

---

¹²⁰ De *Relève* komt bij de totaaltelling uit op een waarde voor al het cultuurland dat iets lager ligt dan de som van de door mij uitgesplitste bedragen, nl. f 26.290,-. Ik kan er niet achter komen waar dit verschil vandaan komt.

¹²¹ Slicher van Bath, *Samenleving*, 424.

In totaal waren er in 1646 in Vorden 226 huizen. Opvallend in Vorden is het hoge percentage (41%) huishoudens met geen of weinig akkerland. Van deze 92 huishoudens komt maar een kwart boven de 2 mulder akkerland (1,13 ha). Driekwart van deze groep (70 huishoudens) - 31% van het geheel - had bijna niets. Slicher van Bath stelt, dat voor de voeding van één persoon ongeveer een vijfde hectare nodig is. Volgens hem kon een keutergezin met een bedrijfje tussen de 1 en 2 ha daarvan voldoende graan eten in de periode voor 1760.¹²² Hij gaat

er daarbij echter van uit dat zo'n keuter geen pacht of tiende betaalde; in Vorden betaalden ze

TABEL 3.2. Eigenaren van de grond in Vorden in 1646 en in 1811.

Grondeigenaren	guldens 1646	% 1646		guldens 1811	% 1811
adel	8441	43,1	adel	9144	32,5
geestelijke instellingen	1099	5,6	geestelijke instellingen	1102	3,9
wereldlijke instellingen	715	3,6	wereldlijke instellingen	1539	5,5
boeren-verpachters Vorden	816	4,2	boeren-verpachters Vorden	569	2,0
overige verpachters	7323	37,4	overige verpachters	9983	35,4
			<i>verpachters Vorden</i>	2011	
			<i>verpachters buiten Vorden</i>	5871	
			<i>onbekende verpachter</i>	195	
			<i>Wildenborch</i>	1906	
niet-adellijke gebruikers	1177	6	niet-adellijke gebruikers	5835	20,7
			<i>boeren Vorden</i>	2288	
			<i>niet-boeren Vorden</i>	2414	
			<i>personen buiten Vorden</i>	1133	

Bronnen: CK, inv. nr. 22; AGV, inv. nr. 321. Onder de groep 'Overige verpachters' in 1646 kunnen zich boeren uit Vorden bevinden. De genoemde waarde achter 'Boeren-verpachters uit Vorden' is dus een minimum-bedrag.

¹²² Ibidem, 584.

TABEL 3.3. Procentuele verdeling van het akkerland over bedrijven in vier grootte-categorieën in Salland in 1601/2 en in Vorden in 1646.

	minder dan 2 ha	2 t/m 4,9 ha	5 t/m 9,9 ha	10 ha of meer
Salland 1601/1602	15%	42%	42%	1%
Vorden 1646	41%	23%	26%	10%

Bronnen: Slicher van Bath, Samenleving, 424; CK, inv. nr. 22.

echter doorgaans wel degelijk pacht en/of huur.

Ongeveer 30% van de huishoudens in Vorden kon dus niet genoeg graan verbouwen voor eigen gebruik, tenzij misschien als het ging om een alleenstaande. De 70 huizen met heel weinig land werden grotendeels bewoond door kleine keuters, met maximaal 0,85 ha bouwland. Er zitten ook andere huishoudens tussen, al met al maximaal 20, waarvan de bewoners zijn te beschouwen als niet primair agrarische werkers. Het zijn de huishoudens van de dominee en de koster, een smid, vier of vijf wevers, twee brouwers, twee herbergiers, arme mensen die deels gratis wonen, en misschien enkele renteniers.

Ook opvallend is het hoge percentage grote boeren. In Salland (1601/2) had slechts 1% 10 of meer ha bouwland en niemand meer dan 15. In Vorden kwam 10% van de boerderijen op of boven de 10 ha, en er waren twee bedrijven met 15 of meer ha, plus de havezathe Hackfort, als de schatting van het areaal van Hackfort tenminste niet te hoog is. Als we de boerderijen van de havezathen niet meetellen, waren er 20 'gewone' boerenbedrijven met 10 of meer ha akkerland.

Hoeveel boeren resp. keuters waren er in 1646 in Vorden? En wie vielen buiten deze categorieën? Een keuter is een kleine boer maar nog steeds een boer, die minstens zijn eigen graanconsumptie verbouwen kan.¹²³ Slicher van Bath stelt dat een keuter minder dan 5 mulder bouwland heeft, dat wil zeggen minder dan 2,85 ha.¹²⁴ Roessingh noemt als criterium voor een keuter 4 mulder of minder, dat wil zeggen 2,27 ha of minder.¹²⁵ Als we uitgaan van de middenweg: 4,5 mulder (ongeveer 2,5 ha) of minder, komen we voor Vorden in 1646 op de volgende indeling:

¹²³ Strikt genomen gaat het niet om de omvang van het bedrijf, maar om het niet-gerechtigd zijn in de marke.

In de praktijk echter wordt met een keuter een klein boertje bedoeld.

¹²⁴ Slicher van Bath, Samenleving, 443.

¹²⁵ Roessingh, 'Het Veluwe inwonertal', 148.

1. 70 (31%) huishoudingen zijn in elk geval geen keuters: zij hebben te weinig land in pacht of eigendom voor hun graanvoorziening; zij zijn dus een ‘markt’ voor de andere inwoners en moeten om aan graan te komen buiten het eigen bedrijf werken, hetzij buiten, hetzij in de landbouw;
2. 39 (17%) huishoudingen hebben wellicht land genoeg om hun eigen voedsel te verbouwen, maar niet meer dan 2,5 ha; deze kunnen keuters genoemd worden; zij hebben soms misschien een klein marktoverschot.¹²⁶
3. 116 (52%) huishoudingen hebben meer dan 2,5 ha, dus we noemen ze boeren. Volgens Slicher van Bath moest een boer voor 1760 in de regel meer dan ongeveer 3 ha akkerland hebben om iets over te houden van de graanoogst na belastingen, pacht, tienden, zaaigoed en eten voor het eigen gezin en de dieren.¹²⁷ Van de 116 boeren in Vorden hadden er 106 meer dan 3 ha akkerland, dus normaliter een kleiner of groter overschot. Tien boeren konden bij de graanbouw niet of nauwelijks verder komen dan zelfvoorziening.

Zo beschouwd waren er in 1646 in Vorden maar weinig *peasant*-huishoudens: ten hoogste ongeveer 50 (22,2%). Bij dit alles is echter geen rekening gehouden met de losse percelen akkerland waarvan het niet bekend is wie ze pachtten en/of bebouwden, of met bezit of pacht buiten het richterampt. Verder is geen rekening gehouden met dierlijk voedsel of wat er werd verbouwd in tuinen. Dit kan een aanvulling hebben opgeleverd op het inkomen of op het voedsel van het akkerland. Bijna elk huis in Vorden had een ‘hof’ en zeer velen hadden koeweiden in gebruik. Ook kon het vee omstreeks 1650 nog volop terecht op de woeste grond.

Hoe kan het dat er in Vorden in 1646 relatief veel grote boeren waren en relatief veel mensen met nauwelijks land? Misschien had het iets te maken met de oorlogssituatie in de voorafgegane periode. Tientallen jaren lang heeft het achterland van de stad Zutphen sinds 1572 te maken gehad met opmarcherende of rondzwervende soldaten van alle partijen. Sommige gebieden raakten vrijwel ontvolkt. In 1586 brandde bijvoorbeeld het kasteel Hackfort in het oorlogsgeweld volledig af.¹²⁸

Het is denkbaar dat een kleine boer die zijn huis, oogst of vee kwijtraakte, daar veel moeilijker overheen kwam dan een grotere. Grotere boeren hadden vaak vele verspreid

---

¹²⁶ Dit is de rest van de categorie met minder dan 2 ha akkerland en een groepje uit de volgende categorie.

¹²⁷ Slicher van Bath., *Samenleving*, 584.

¹²⁸ In 1666 richtte de bisschop van Munster, bondgenoot van de Engelse koning Karel II, lokaal nog vernielingen aan bij het kasteel Vorden. Daarna is er heel lang geen oorlogsschade meer geweest. Tengbergen, *Kastelen*, 128.

liggende stukken land en wellicht ook enige financiële reserve. Zij hebben misschien gebruik gemaakt van het feit dat kleinere boeren de pacht niet meer konden betalen, en zelf hun grond uitgebreid. In 1646 was de rust weer hersteld: ‘de wederopbouw in de eerste helft van de zeventiende eeuw leidde in ieder geval tot een beduidende bevolkingsaanwas’, zo stelt Frijhoff voor de stad Zutphen, die eind 16^e eeuw voor een groot deel ontvolkt was geraakt.¹²⁹ De opbloei van Zutphen moet voordelig zijn geweest voor marktgerichte, dus grotere boeren.

3.5.2. *Situatie 1808*

Bij het grondbezit is een vergelijking gemaakt tussen 1646 en 1811. Voor de economisch-sociale structuur van de bevolking vergelijken we 1646 met 1808. Aan de hand van het best bruikbare bevolkingsoverzicht - de *Quotisatielijst* - en met behulp van aanvullende bronnen, is het mogelijk de agrariërs in Vorden in 1808 in kaart te brengen. De *Quotisatielijst* zegt ook iets over het inkomensniveau van de Vordenaren, een belangrijk en noodzakelijk gegeven. Het is namelijk niet mogelijk van iedereen op de *Quotisatielijst* in 1808 na te gaan over hoeveel akkerland hij beschikte. De *Relève* van 1811 is immers enige jaren na de *Quotisatielijst* samengesteld. In de tussentijd zijn er waarschijnlijk weer stukken land van eigenaar gewisseld. Sommige mensen waren inmiddels overleden, hadden zich teruggetrokken uit het bedrijf, of waren vertrokken of juist nieuw aangekomen in Vorden. Er waren zeker ook Vordenaren met land in pacht of eigendom buiten de mairie Vorden. Van de groepen in de belastingcategorieën f 15,- tot en met f 2,- in de *Quotisatielijst* kan worden uitgerekend wat het gemiddelde areaal akkerland per huishouden was.¹³⁰ Daarvoor gebruiken we het akkerlandbezit van degenen die wél in de *Relève* staan. Het gemiddelde per categorie wordt dan toegerekend aan die agrariërs binnen de categorie waarvan het areaal akkerland niet gevonden wordt in de *Relève*. Voor niet-gevonden in de categorieën f 1,50 en lager, die in hun groepen verre in de meerderheid zijn, stellen we het areaal akkerland op 0. Het aantal agrarische huishoudingen in 1808 in Vorden was 242, volgens de *Quotisatielijst*, aangevuld met informatie uit de andere genoemde bronnen. De bovengenoemde werkwijze leidt tot het volgende overzicht.

---

¹²⁹ Frijhoff, ‘Zutphens geschiedenis’, 96.

¹³⁰ De categorieën waren voor alle inwoners op vijf na: f 15,-; f 12,-; f 10,-; f 8,-; f 7,-; f 6,-; f 5,-; f 4,-; f 3,-; f 2,-; f 1,50; f 1,- en f 0,50. Daarnaast waren er mensen die geen quotisatie betaalden omdat zij geen of te weinig inkomen hadden.

TABEL 3.4. Procentuele verdeling van het akkerland over agrarische huishoudens met bedrijven in vier grootte-categorieën in Vorden in 1808.

	minder dan 2 ha	2 t/m 4,9 ha	5 t/m 9,9 ha	10 ha of meer
Aantal huishoudens	122	32	41	47
Percentage huishoudingen	50,4%	13,2%	16,9%	19,4%

Bronnen: AGV, inv. nrs 86, 321 en 708..

Hieronder zijn niet begrepen de niet-verpachte akkers in het bezit van de adel, noch het akkerland geëxploiteerd door niet-agrariërs of door mensen buiten Vorden. Wel meegerekend is het landbouwbedrijf van de Vordense landheer Kummich, die zichzelf ‘bouwman’ noemt. Er waren in 1808 47 agrarische huishoudens in Vorden met een hoeveelheid grond van 10 ha of meer, waarvan minimaal zes met meer dan 15 ha. In 1646 waren dat er twintig resp. twee. Van 32 van deze huishoudens van 1808 is na te gaan hoeveel akkerland er (minimaal) was. De gemiddelde hoeveelheid per boerenhuishouden was 12,7 ha.¹³¹ In 1646 was het gemiddelde in deze categorie 11,8 ha. Er waren dus wel veel meer grote boerderijen, maar ze waren niet spectaculair groter dan in 1646.

De twee middencategorieën zijn in aantal en procentueel sinds 1646 achteruitgegaan. Echter, het aantal agrarische huishoudens met minder dan 2 ha akkerland is in 1808 gestegen tot 122, ruim 50% van de agrariërs. In 1646 waren er 92 huizen met minder dan 2 ha akkerland, waarvan minimaal circa 20 van niet-agrariërs. Van de agrariërs in 1646 had maximaal ongeveer 35% minder dan 2 ha akkerland.

Onder de agrariërs in Vorden is in 1808 duidelijk sprake van polarisatie: er zijn relatief veel grote en kleine bedrijven en weinig in de middengroepen. Wellicht was dit proces al gaande in 1646. Procentueel is echter het aantal grote bedrijven sterker gestegen dan het aantal zeer kleine. Indien de opbloei van de stad Zutphen in de eerste helft van de zeventiende eeuw geleid heeft tot een grotere marktgerichtheid van de Vordense boeren, zijn er wellicht ook meer boeren dan voorheen gevoelig geworden voor de agrarische depressie vanaf de tweede helft van de 17e eeuw. Waarschijnlijk hebben succesvolle, grotere boeren geprofiteerd van de agrarische depressie doordat zij land kochten of de pacht overnamen van partijen (boeren en grondbezitters) die het hoofd niet meer boven water konden houden of andere

¹³¹ Het bedrijf van de landheer/bouwman Kummich is bij deze berekening niet meegenomen: het had ruim 24 ha. akkerland.

beleggingsmogelijkheden zochten. Een boer wil nu eenmaal het liefst land hebben. Toen de graanprijzen vanaf 1760 weer stegen, in tegenstelling tot de pachten en de lonen, konden ze volop van hun aanwinst profiteren en wellicht soms hun land nog verder uitbreiden. Het ziet er in Vorden echter niet naar uit dat boeren vanaf 1750 op grote schaal hun erven kochten van de overheid, de adel en burgers, zoals Van Zanden meldt voor Overijssel.¹³²

Misschien hebben de grotere boeren, die vooral gepacht land bleven bewerken, tijdens de depressie ook voordeel gehad van hun relatie met de verpachter. Zij pachtten vaak van gerenommeerde instanties (bijvoorbeeld het Bornhof en het Zutphense Gasthuis) en van landheren. Voor deze verpachters was het in hun eigen belang hun boeren te steunen als de oogstopbrengst of de graanprijs tegenviel. De pacht was al eeuwen lang hun voornaamste middel van bestaan en een ervaren pachtboer, die ze vaak goed en lang kenden, zullen ze niet snel de pacht hebben opgezegd.

De voorspoed van de boeren in de tweede helft van de achttiende eeuw en vooral in de Bataafs-Franse tijd was ook niet zonder meer ongunstig voor de mensen met heel weinig of met helemaal geen land. Volgens de maire J.H. Gallée hadden de landbouwproducten in de jaren voorafgaand aan 1808 'meer dan ordinair' opgebracht en was er 'overvloed van werk voor den arbeider' geweest. Ook Gallée had het over 'een groot aantal dagloners'.¹³³

3.6. Groepen in de agrarische sector; eigendom en pacht

3.6.1. Landheren

De adel had in 1646 het meeste land in bezit: 43,1% van het totaal. Onder de adel treffen we als grootste bezitters-verpachters de locale landheren aan. In 1646 waren dat in de eerste plaats de families Ripperda van het kasteel Vorden (pachtwaarde land f 2745,50) en Van Westerholt van het kasteel Hackfort (pachtwaarde land f 2551,85). Daarna kwamen de eigenaren van De Wildenborch (pachtwaarde land f 1358,85). De Van Westerholts bleven zeer lang eigenaar van Hackfort en de bijbehorende grond en boerderijen: we komen ze weer tegen in de *Relève* van 1811. De waarde van hun landbezit was toen toegenomen tot f 3679,-. Op de tweede plaats stond toen de familie Van den Borch, die het landgoed Vorden inmiddels had geërfd (maar bleef wonen op Verwolde in Laren), met f 2350,-. Van Heekeren, in 1812

---

¹³² J.L. van Zanden, 'De opkomst van een eigenerfde boerenklasse in Overijssel, 1750-1830', *A.A.G. Bijdragen* 24 (1984) 105-130. In Vorden hadden de grotere boeren vooral gepacht land. De Gelderse Landbouw meldt, dat 'gegoede landlieden' erven kochten, maar heeft daarbij boeren in de kleistreken op het oog. *Gelderse Landbouw*, 421.

¹³³ AGV, inv. nr 201.

maire van Zutphen, woonde in 1808 nog niet in Vorden; in 1811 blijkt hij echter het landgoed De Wierse te bewonen. Op het landgoed Medler woonde in 1808 de familie Van Dorcht. De Wildenborch was in 1808 allang niet meer van een adellijke eigenaar, maar van de familie Staring. Ook E.J.R. van Grotenhuis op het landgoed Onstein, eveneens grootgrondbezitter, was (nog) niet van adel. Pas in 1815 zou hij tot jonkheer worden benoemd door koning Willem I. Op Bramel woonde in 1808 de heer Kummich uit Amsterdam; na zijn dood in 1811 woonden er huurders. Bij de overige Vordense landgoederen – Kieftskamp en het latere Enzerink - zijn er geen aanwijzingen van grootgrondbezit.

AFBEELDING 3.2. A.C.W. Staring, vanaf 1791 landheer op De Wildenborch

‘verburgerlijking’ van De Wildenborch. Maar hun positie als landeigenaar was relatief achteruitgegaan.

Zelfs als De Wildenborch adellijk bezit gebleven was, zou dat het geval zijn geweest. Toch was de positie van de adel sterker dan bijvoorbeeld in Salland, waar Slicher van Bath al een achteruitgang constateert in de 16^e eeuw (van 32,2 % naar 28,7 % in waarde van de grond), en een verdere daling in de 18^e eeuw waarschijnlijk acht.¹³⁴ De lokale grootgrondbezitters, al dan niet van adel, speelden in de 18e en begin 19e eeuw nog steeds een grote rol binnen Vorden.

Opvallend is de sterke toename van de hoeveelheid land die de adel zelf exploiteerde: in 1646 was dit slechts 6,4 % van hun Vordense landbezit, in 1811 41,3%. Als we afgaan op de gegevens in de *Relève*, voerden de vier adellijke grootgrondbezitters echter een uiteenlopend beleid. Van Westerholt (kasteel Hackfort) had slechts

12,2% van zijn land in eigen beheer; de rest werd verpacht aan dertig boeren, waaronder negen grote. De boerderij van het landgoed omvatte iets meer dan 10 ha akkerland, en was dus niet extreem groot. Daarnaast beheerde Van Westerholt nog zo’n 39 ha weideland en 21 ha bos.

Van den Borch (kasteel Vorden) had in Vorden iets minder akkerland dan Van Westerholt, maar de boerderij bij het landgoed was met 27,5 ha bouwland groter dan bij Hackfort. Van de

¹³⁴ Slicher van Bath, *Samenleving*, 624 resp. 636.

28% van zijn grondbezit die Van den Borch in eigen beheer had, was maar 11 ha weideland. Het bos besloeg bijna 31 ha; Van den Borch heeft zich intensief beziggehouden met het aanplanten van bos. Tussen 1793 en 1808 had hij 22,5 ha woeste grond afgegraven, waarvan in 1811 de helft inmiddels bebost was.¹³⁵

De grootgrondbezitters Van Dordt en Van Heekeren hadden minder land dan Van Westerholt en Van den Borch, maar een veel groter percentage daarvan in eigen beheer: beide over de 80%.¹³⁶ Hun boerderijen omvatten een hoeveelheid akkerland van 50,6 resp. 89,6 ha: de absolute top in Vorden. Van Dordt had daarnaast nog 73 ha weiland in eigen beheer en Van Heekeren 36 ha.¹³⁷ Zij hadden in Vorden slechts één resp. twee pachters.

In 1646 stelde hun landbezit in Vorden nog weinig voor. De uitbreiding van hun land heeft er toe geleid dat er twee enorme landbouwbedrijven ontstonden. Nader onderzoek naar de verkooptransacties binnen het ambt Vorden is mogelijk en kan misschien uitwijzen hoe zij dat hebben aangepakt en in welke periode.

Het is opmerkelijk dat juist deze ‘recente’ grootgrondbezitters op Vordense bodem zoveel land zelf lieten bewerken; Van Westerholt en Van den Borch hebben hun land in eigen beheer wel uitgebreid, maar toch de pachtcontracten, in elk geval grotendeels, gehandhaafd. Deze landheren bleven, samen met hun vaak grote pachtboeren, het machtscentrum en de ruggegraat van de agrarische samenleving. Het ziet er echter naar uit dat ook zij brood zagen in een groot eigen landbouwbedrijf. Dit is in lijn met de opmerking in *De Gelderse Landbouw*, dat degenen die vanaf circa 1801 domeingoederen kochten van de overheid, die zelf gingen bewerken in plaats van verpachten. Volgens *De Gelderse Landbouw* kochten ook boeren deze domeingoederen, maar het is vooralsnog niet bekend of dit ook in Vorden gebeurde.¹³⁸

Naast de adellijke waren er ook enkele burgerlijke grootgrondbezitters met een aanzienlijk deel of alles van hun Vordense landbezit in eigen beheer. Van Grotenhuis, van het landgoed Onstein, had een boerderij met 19 ha akkerland. De heer Kummich op Bramel, had zoals al vermeld een boerderij op het landgoed met 24,4 ha akkerland. H.J. de Raedt uit Lochem bezat in Vorden een hoeveelheid akkerland in eigen beheer van 15,6 ha. Van De Wildenborch is de hoeveelheid land in eigen beheer niet bekend. Waarschijnlijk beheerde Staring niet veel land zelf.¹³⁹

---

¹³⁵ AGV, inv. nr. 321.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Van Dordt had ook nog 26 ha bos in eigen beheer en Van Heekeren 24 ha.

¹³⁸ *Gelderse landbouw*, 404-405.

¹³⁹ Demoed, ‘De landbouwkundige activiteiten,’ 178. Warin merkt daar op dat het meeste land verhuurd was,

Naast de 46 boerenhuishoudingen met meer dan 10 ha akkerland waren er dus omstreeks 1808 nog minstens zes grote landgoedboerderijen, waarvan enkele bijzonder grote. Al dit landbezit moet werk hebben geboden aan vele daghuurders, hetgeen, bij een hoog prijsniveau en lage lonen, voor de grondeigenaren zeer voordelig was. De gunstige situatie in de landbouw zal landheren ertoe gebracht hebben hun grond in toenemende mate in eigen beheer te bewerken.

3.6.2. *Investeerders en renteniers*

Het Vordens bezit van geestelijke instellingen was in 1646 en 1811 ongeveer even groot; het ging relatief echter achteruit. In 1646 was het kapittel Zutphen de grootste verpachter (waarde f 610,50) en de abdij Elten de tweede (f 229,-), maar vergeleken met de adellijke grootgrondbezitters was hun bezit gering. In 1811 zijn Elten en het ‘geestelijk rentambt Zutphen’ nog steeds de grootste verpachters. De kerk in Vorden heeft zowel in 1646 als in 1811 maar weinig grondbezit. In Salland was in elk geval in 1601 het geestelijk grondbezit nog veel prominenter (18,2%), maar in de 17^e en 18^e eeuw is het daar sterk achteruitgegaan.¹⁴⁰

De wereldlijke instellingen, alle in Zutphen gevestigd, hebben tussen 1646 en 1811 hun grondbezit in Vorden verdubbeld; het percentage van hun cultuurland qua pachtwaarde is gestegen van 3,6% naar 5,9%. De grootste eigenaren waren en bleven het Gasthuis (f 783,- in 1811) en het Bornhof (f 375,- in 1811). Het ligt voor de hand dat de institutionele verpachters letterlijk en figuurlijk verder afstonden van de landbouw dan de landheren en dus een conservatief beleid voerden. Dat de wereldlijke instellingen hun bezit hebben vergroot, heeft misschien eveneens te maken met het feit dat Zutphen in de periode 1650-1730 er weer bovenop was en ‘een welvarende en vrolijke stad’¹⁴¹ werd, waarvan de burgers ruimhartiger dan tevoren schenkingen konden doen aan de stedelijke instellingen, waarvan zij zelf of hun familie eventueel gebruik konden maken. Of hebben de instellingen domeinen van de overheid gekocht? Ook dit zou via nader onderzoek na te gaan zijn. Onder de overige verpachters moeten we een onderscheid maken tussen Vordense boeren en ‘Overige verpachters’.¹⁴² De Vordense boeren-verpachters zijn er als groep tussen 1646 en 1812 zowel

---

maar dat Staring de zes boerderijen op het landgoed te kleinschalig vond. Ook in de Quotisatielijst van 1808 is sprake van zes boerderijen bij De Wildenborch.

¹⁴⁰ Slicher van Bath, *Samenleving*, 624 resp. 636.

¹⁴¹ Frijhoff, ‘Geschiedenis van Zutphen’, 97.

¹⁴² De groep verpachters zonder naamsvermelding in 1646 tellen we mee bij de ‘overige verpachters’, omdat onder hen waarschijnlijk niet veel Vordense boeren zijn. Het is echter duidelijk, dat de groep ‘Boeren-verpachters’ in 1646 in werkelijkheid hoger is dan de cijfers aangeven. Echter, als we de

relatief als nominaal op achteruitgegaan. Zij vonden het op den duur waarschijnlijk voordeliger zelf meer van hun land te (laten) bewerken, net als de landheren. Het bezit van de 'Overige verpachters' is nominaal gestegen maar relatief gedaald, ook als De Wildenborch wordt meegeteld. Omstreeks 1808 zijn er in het dorp Vorden duidelijk mensen te ontwaren die we renteniers of investeerders kunnen noemen; de rijkste daarvan onder de gewone Vordenaren zijn alleenstaande vrouwen en kooplieden. Er was blijkbaar een groep dorpingen ontstaan die geld geërfd of verdiend had om te investeren. Toch was de groep gewone Vordenaren die land verpachtte in feite maar klein: in 1811 acht niet-agrarische dorpingen en drie boeren.¹⁴³ Het aantal particuliere investeerders van buiten Vorden in 1811 is groter: 31. Vier van hen komen uit Utrecht, één uit Zwolle, de rest uit de regio, vooral uit Zutphen. De enige investeerder uit het westen is in 1811 de Amsterdamse mevrouw Kummich, de moeder van de overleden landheer op Bramel. De investeringen vanuit het westen, die Van Zanden aanstipt, waren in Vorden dus gering.¹⁴⁴ De niet-agrarische Vordenaren (exclusief Van Grotenhuis en Staring) investeerden gemiddeld evenveel als de particuliere investeerders van buiten.

3.6.3. Boeren en dagloners

In het verpondingsregister van 1646 staan 47 objecten, die de kwalificatie 'eigendom van de niet-adellijke gebruiker' hebben gekregen. Het was niet gemakkelijk die toe te kennen. De notitie 'getaxeerd' heeft meestal de doorslag gegeven. Doorgaans ging het om kleine stukjes land; in zeven gevallen betrof het boerderijen. Volledig eigendom waren in 1646: Groot Hellinger (10,4 ha akkerland), Noortwijck (5,1 ha), Klein Venhorstink (2,8 ha), Middelkamp (2,3 ha), Hoogheslagh en Boeincks hofstede (beide 1,7 ha); één boerderij was half eigen bezit (Sweverinck, totaal 6,5 ha akkerland). Het eigen bezit was dus beperkt (6% van de pachtwaarde) en zat niet bij een bepaalde groep onder de agrariërs. Slechts één keer ging het om een groot bedrijf: Groot Hellinger. In 1811 bezaten de Vordense boeren-gebruikers een hoeveelheid grond met een pachtwaarde van 8,1% van het geheel. In 1646 was de pachtwaarde van het land van niet-adellijke eigenaren-gebruikers 6% van het geheel. Het is niet na te gaan hoeveel niet-agrariërs en externen er toen waren onder de niet-adellijke gebruikers, maar zelfs als we het eigen bezit in 1646 helemaal toewijzen aan de Vordense agrariërs, zijn deze er als groep met hun in pachtwaarde uitgedrukt landbezit nominaal sterk

---

groep zonder naamsvermelding buiten beschouwing laten, ontstaat een zeer vertekend beeld.

¹⁴³ Het aantal boeren-verpachters in 1646 is moeilijk te bepalen, maar het waren er zeker meer dan drie.

Afgaand op namen van erven kom ik op een schatting van ca. 17.

¹⁴⁴ Van Zanden, *De economische ontwikkeling*, 49.

op vooruitgegaan: met 94%. Van de oppervlakte akkerland bezaten de agrariërs-gebruikers in 1811 samen minimaal circa 134 ha: ongeveer 10,5% van de totale oppervlakte akkerland in Vorden. Betekende dit een vooruitgang voor de boeren als groep? Dat hangt er onder meer van af hoe snel het aantal agrarische huishoudens gegroeid is. In 1808 waren er in Vorden 242 boerenhuishoudens. Als het aantal agrarische huishoudens in 1646 ongeveer de helft daarvan was, dan zouden er maximaal zo'n 120 huizen door hen gebruikt zijn. Dat zou betekenen dat bijna de helft van de huizen werd bewoond door niet-agrariërs, wat onwaarschijnlijk is. De groei van het eigen bezit van de boeren bleef dus niet achter bij de groei van de agrarische huishoudens.

In tabel 3.4. is een overzicht gegeven van de boerenbedrijven in grootte-categorieën. Het akkerland bij de grootste boerenbedrijven (meer dan 10 ha) werd in 1811 voor het overgrote deel (ca. 95 %) gepacht. De meeste van deze grote boeren hadden niets of maar een klein stuk van het door hen bebouwde akkerland in eigendom. Geen enkel groot bedrijf was volledig eigen bezit van de boer. In Overijssel groeide in deze tijd het aantal eigenerfde, grotere boeren. Van Zanden stelt dat boeren daar hun uitgaven aan pacht en tienden wisten te beperken dankzij de zwakke positie en de niet-commerciële houding van de grootgrondbezitters. Zo steeg, in een tijd van hoge agrarische prijzen en hoogstens gelijkblijvende lonen, hun ondernemingsinkomen en was landaankoop voor hen zeer aantrekkelijk, zelfs bij hoge prijzen. De Vordense grotere boeren kochten hun erven, althans tot 1811, niet op grote schaal. Heeft dit iets te maken met de prominente rol van de landheren en het feit dat zij juist wel commercieel ingesteld waren?¹⁴⁵

Ook de volgende grootte-categorie, van 5 t/m 9,9 ha (in 1808 41 huishoudens, tien minder dan in 1646), bestond vooral uit pachters. Van de 22 huishoudens in 1808 in deze categorie waarvan de hoeveelheid akkerland is na te gaan, hadden de meeste geen of weinig eigen bezit in Vorden. Drie boeren hadden een bedrijf, waarvan het akkerland geheel van hen zelf was. In 1646 was er in deze categorie maar één eigen bedrijf. De volgende categorie, van 2 t/m 4,9 ha (32 huishoudens) omvat een hoger percentage eigen bedrijven. Van 24 huishoudens is de hoeveelheid akkerland na te gaan. Twaalf van deze bedrijven waren eigen bezit. In 1646 waren er dat nog maar twee van de 52. Het aantal boerderijen in deze groep is dus teruggelopen, maar het eigen bezit is gestegen. Wellicht hebben zij dit land door ontginning verworven. Omdat het om kleine bedrijven gaat, ligt het minder voor de hand dat zij land

---

¹⁴⁵Van Zanden, 'Opkomst', 127. De aankoop van land in Vorden kan vermoedelijk gedetailleerd onderzocht worden in het archief van het scholtambt Zutphen.

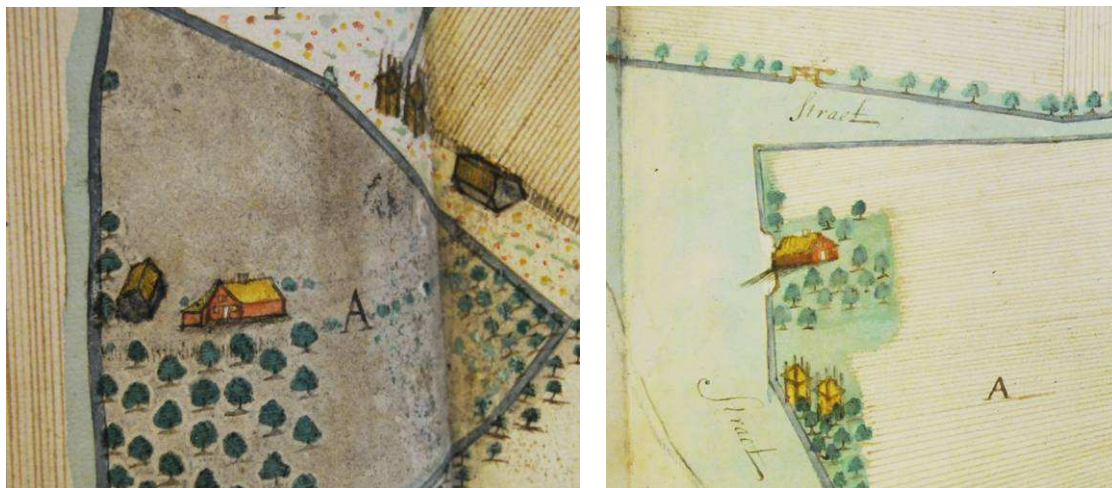
hebben gekocht. Of hadden zij te maken met andersoortige grondeigenaren dan de grotere boeren en daardoor meer kansen om land over te nemen?

Zijn de middencategorieën in aantallen huishoudens achteruitgegaan, de laagste categorie - bedrijfjes met minder dan 2 ha akkerland - was in 1808 gestegen tot 122, ruim 50% van de agrariërs. In 1646 had ongeveer 35% van de agrariërs minder dan 2 ha, procentueel dus veel minder dan in 1808. Onder de kleine bedrijfjes waarvan de hoeveelheid land bekend is, overheerste in 1808 het eigen bedrijf, maar enkele pachtbedrijfjes waren er ook.

Deze mensen worden meestal aangeduid als 'daghuurders'. Van de 122 huishoudens waren er 27 in 1808 te arm om quotisatie te kunnen betalen. Dat betekende dat hun inkomen lag onder dat van een meid op een boerderij; deze verdiende volgens *De Gelderse landbouw* begin 19e eeuw tussen de f 55,- en f 20,- per jaar¹⁴⁶.

Een Gelderse daghuurder verdiende door het jaar heen gemiddeld 45 cent per dag, dus maximaal ongeveer f 135,- per jaar.¹⁴⁷ Gallée noemt voor Vorden een nog iets lager bedrag: zes tot tien stuivers per dag.¹⁴⁸ Eén persoon, wonend op een boerderij, kon eten voor ongeveer f 0,10 per dag.¹⁴⁹ Een dagloner met een gezin moet vrijwel al zijn geld aan eten kwijt zijn geweest, zeker als hij het kopen moest. De dagloners waren dus arme mensen. De niet-quotisatiebetalers waren zeer arm en hadden de steun van de diaconie hard nodig om in leven te blijven. Van de dagloners hadden de meeste waarschijnlijk helemaal geen akkerland maar

AFBEELDING 3.3. De Vordense boerderijen Jebbink (l.) en Joostink (r.) waren in 1663 eigendom van het Gasthuis te Zutphen.

Bron: AONG, inv. nr. 642

¹⁴⁶ Zij viel meestal onder het quotisatietarief van f 0,50. *Gelderse landbouw*, 419.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 428.

¹⁴⁸ AGV, inv. nr. 201.

¹⁴⁹ *Gelderse Landbouw*, 428.

misschien wel een tuin of een weijtje.¹⁵⁰ In het dorp Vorden bezaten ze over 't algemeen geen koeien, maar in de buurschappen vrijwel altijd één of twee. Zelfs de armste huishoudens konden soms voor een deel hun eigen voedsel produceren. Veel daghuurders zullen gewoond hebben in een van de 108 Vordense huisjes met slechts één raam en één deur.¹⁵¹ Ook kwam het vaak voor dat zij als alleenstaande of als gezin inwoonden bij een ander gezin; zelfs in kleine huisjes woonden soms twee gezinnen met kinderen.

3.7. Peasants of farmers?

De agrarische bevolking van Vorden zag er in 1808 uit als weergegeven in tabel 3.5. Deze omvat een extra categorie ten opzichte van tabel 3.4.: de huishoudens zonder land.

Volgens Slicher van Bath kon een keuter in Salland voor 1760 eten van een bedrijfje met 1,3 tot 1,5 ha akkerland, en na 1760 door de dalende belastingdruk (in een tijd van hoge agrarische prijzen) zelfs nog van minder.¹⁵² Een keuter met meer dan 1,2 ha akkerland en een niet al te groot gezin hield volgens hem in 1795 iets over voor de markt en kon iets kopen op de markt.¹⁵³ Zo'n keuterbedrijf kon volgens Slicher van Bath eind 18^e eeuw qua rentabiliteit vergeleken worden met een 'boer' met 2 ha.¹⁵⁴ Kortom, minimaal iedereen met 2 ha akkerland of meer is doorgaans geen *peasant* meer. Maar iedereen die (vrijwel) geen akkerland heeft, is ook geen *peasant*. Zo geredeneerd zouden er in Vorden in 1808, toen de

TABEL 3.5. Samenstelling agrarische bevolking Vorden 1808 (van de landgoedboerderijen is alleen die van Kummich meegenomen) in vijf grootte-categorieën van akkerland-bezit.

akkerland	nauwelijks/geen	minder dan 2 ha	2 t/m 4,9 ha	5 t/m 9,9 ha	10 ha of meer
aantal huishoudens	Ca. 95	Ca. 27	32	41	47
% huishoudens	39,3	11,2	13,2	16,9	19,4

Bron: AGV, inv. nrs. 86, 321, 707. Het getal 95 in kolom 2 omvat de agrariërs met een quotisatietarief van f 1,50 of minder die niet teruggevonden konden worden in de *Relève*.

¹⁵⁰ Het kan echter zijn dat zij een stukje ontgonnen land hadden; dergelijk land werd vaak niet opgenomen in de verpondingsregisters (Van Zanden, 'Opkomst', 113) en daarop is de *Relève* gebaseerd. In de *Relève* zijn overigens sommige ontginningen wel meegenomen, maar dan betreft het grootschalige projecten, waar achteraf belastingvrijstelling voor wordt gevraagd.

¹⁵¹ AGV, inv. nr. 321.

¹⁵² Slicher van Bath, *Samenleving*, 584-588.

¹⁵³ Er wordt dan wel van uitgegaan dat de agrariër in kwestie zijn hele oppervlakte bouwland bewerkte; de *peasant* pur sang zou dat niet intensief doen zodra hij voedsel genoeg had voor het gezin.

¹⁵⁴ Slicher van Bath bedoelt hiermee: iemand die pacht of huur en eventueel tienden moest betalen.

agrarische prijzen nog steeds hoog waren, hooguit enkele tientallen *peasants* geweest kunnen zijn. Voor ongeveer 40% van de agrarische huishoudens was het geen haalbare kaart een *peasant* te zijn. Al deze mensen moesten voor hun levensonderhoud, of althans een deel ervan, hun eigen erf af. Waarschijnlijk werkten zij grotendeels voor de boerderijen van de landheren en voor de grotere boeren. In hoofdstuk 4 komen de niet-agrariërs als werkgevers voor daghuurders aan de orde.

Aan de andere kant van het spectrum stonden de landgoed-boerderijen en de grotere boeren, waarvan zeer velen een kleiner of groter marktoverschot gehad moeten hebben. Over de omvang van de marktoverschotten is het niet mogelijk concrete uitspraken te doen, omdat we van vrij veel boeren de oppervlakte bouwland niet precies weten. Eigenlijk van geen enkele, want we weten niet hoeveel land zij buiten Vorden gebruikten. Maar een samenleving van *peasants* was Vorden in 1808 zeer zeker niet.

3.8. De mate van polarisatie

Voor een vergelijking van de polarisatie van de agrarische bevolking van Vorden kijken we opnieuw naar Salland, de Veluwe, het Nederkwartier Zutphen, het Overkwartier Zutphen en het ambt Lochem. Roessingh maakte een overzicht voor de Veluwe, voor het jaar 1749.¹⁵⁵ Hij koos daarbij het kerspel als economische eenheid. Gemiddeld had in een kerspel 66% van de gezinshoofden een agrarisch beroep. De Veluwe als geheel was dus minder agrarisch dan Vorden: er waren immers kerspels met relatief veel nijverheid (papier, textiel, tabak). Op de Veluwe was zeker geen sprake van een uniforme samenleving van zelfvoorzienende boeren; Roessingh benadrukt juist de verschillen tussen de kerspels. Hij berekent voor 1749 dat de agrarische bevolking van een Veluws kerspel gemiddeld voor 39,4% uit daghuurders bestond. Daarnaast toont hij echter aan dat 47% van de agrarische bevolking niet genoeg land had om het eigen voedsel te verbouwen.¹⁵⁶ Zij konden dus geen *peasant* zijn: zij moesten iets op de markt verkopen (hun arbeid of producten uit nevenactiviteiten, zoals de imkerij of de tabaksteelt) en ook iets op de markt kopen om te kunnen leven. Daarnaast had een aantal boeren teveel land om een *peasant* genoemd te kunnen worden.

In *Een samenleving onder spanning* geeft Slicher van Bath een overzicht van de opbouw van de agrarische bevolking van Salland omstreeks 1795. In 1602 was de verhouding boeren/keuters in Salland ongeveer 80/20, maar het percentage keuters was toen al eeuwen gestadig groeiende. Tussen 1675 en 1764 groeide het percentage keuters extra snel, door

---

¹⁵⁵ Roessingh, H.K, 'Beroep en bedrijf', 198-199 en 210.

¹⁵⁶ Ibidem, 210.

afsplittingsen van bedrijven en kleine ontginningen. Vanaf ongeveer 1720 ontstond er een nieuwe groep, de daghuurders: mensen met geen of heel weinig land. In 1795 was de agrarische bevolking in het akkerbouwgebied van Salland (77,2% van de totale bevolking daar) opgebouwd uit 45,4% boeren, 40,4% keuters, 9,6% daghuurders en arbeiders, en 4,6% andere agrarische beroepsbeoefenaren.¹⁵⁷ Grootte-categorieën van bedrijven in 1795 geeft Slicher van Bath niet, wegens gebrek aan bronnen.

Ook van het ambt Lochem, het Nederkwartier Zutphen en het Overkwartier Zutphen is bekend hoeveel daghuurders er waren. In tabel 3.6. staat voor alle hierboven genoemde regio's en voor Vorden het percentage daghuurders. Bij de vergelijking van deze getallen doet zich echter het probleem voor dat het begrip daghuurder waarschijnlijk niet altijd hetzelfde gedefinieerd is. Bij Vorden bedoelen we er in tabel 3.6. mee: huishoudens zonder land. Maar in de *Quotisatielijst* noemt meer dan de helft van de agrarische gezinshoofden zich 'dagloner'. In de andere bronnen van tabel 3.6. kan dat ook het criterium geweest zijn. Het percentage 50,5 (39,3 plus 11,2) uit tabel 3.5. had dus even goed in de laatste kolom kunnen staan.

TABEL 3.6. Percentage daghuurders in Veluwe kerspels (1749), Salland (1795), het ambt Lochem (1807), het Overkwartier Zutphen (1807), het Nederkwartier Zutphen (1807) en de municipaliteit Vorden (1808).

Veluwe 1749	Salland 1795	ambt Lochem 1807	Overkwartier Zutphen 1807	Nederkwartier Zutphen 1807	Vorden 1808
39,4%	9,6%	37%	59%	49%	39,3%

Bronnen: Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 198/199; Slicher van Bath, *Samenleving*, 449; GW inv. nr. 2666; AGV, inv. nr. 708.

Opvallend is in elk geval het lage percentage daghuurders in Salland. Het lijkt erop dat het Sallandse akkerbouwgebied in het algemeen minder commercieel en meer peasantsk was dan het Kwartier van Zutphen. Misschien wordt dit beeld anders als we afzonderlijke Sallandse kerspels (verder van en dichter bij Deventer bijvoorbeeld) zouden onderzoeken.

Het percentage dagloners was in het verder van de IJssel gelegen ambt Lochem in 1807 relatief lager dan in het Overkwartier en het Nederkwartier. Vorden had binnen het Nederkwartier relatief niet veel daghuurders, misschien zelfs minder dan gemiddeld. De polarisatie van de agrarische bevolking was dus in elk geval niet iets specifiek voor Vorden.

¹⁵⁷ Slicher van Bath, *Samenleving*, 446-479.

Waarschijnlijk was de nabijheid van steden belangrijk voor de mate van polarisatie. Ook de vraag naar de invloed van de landheren dringt zich opnieuw op. Wat betekende hun aanwezigheid in de 18^e en begin 19^e eeuw in Vorden voor de polarisatie van de agrarische samenleving? Hebben zij de grotere boeren relatief klein gehouden? Zou zonder de landheren de polarisatie onder de agrarische bevolking in Vorden nog sterker zijn geweest?

Van den Borch en Staring waren bovengemiddeld en zelfs op nationaal niveau betrokken bij het stimuleren van de landbouw. De werkwijze van landheren als Van Dordt en Van Heekeren wijst erop dat zij uit waren op maximale winst uit hun eigen landbouwbedrijf. Nader onderzoek naar de aanwezigheid van landheren, hun praktische bemoeienis met de landbouw, en hun eigen agrarische activiteiten in het westelijk deel van de het Kwartier van Zutphen kan wellicht meer duidelijkheid scheppen.

AFBEELDING 3.4. Het kasteel Hackfort, situatie 2008.

3.9. Samenvatting

Als we kijken naar de agrarische sector was Vorden anno 1808, in een agrarische hausse, zeker geen samenleving van *peasants*. Het was een gepolariseerde samenleving, en wellicht was deze ontwikkeling omstreeks 1650 al op gang gekomen. Vele agrarische huishoudens in Vorden hadden in 1808 te weinig land om hun eigen voedsel te verbouwen. Daar tegenover staat een vrij grote groep marktgerichte pachtboeren en landheren-landbouwers met grote tot zeer grote boerderijen. Kleinere boeren hadden relatief vaak een eigen bedrijf, wat in goede tijden gunstig geweest kan zijn voor hun rentabiliteit. Omstreeks 1808 is er een duidelijke

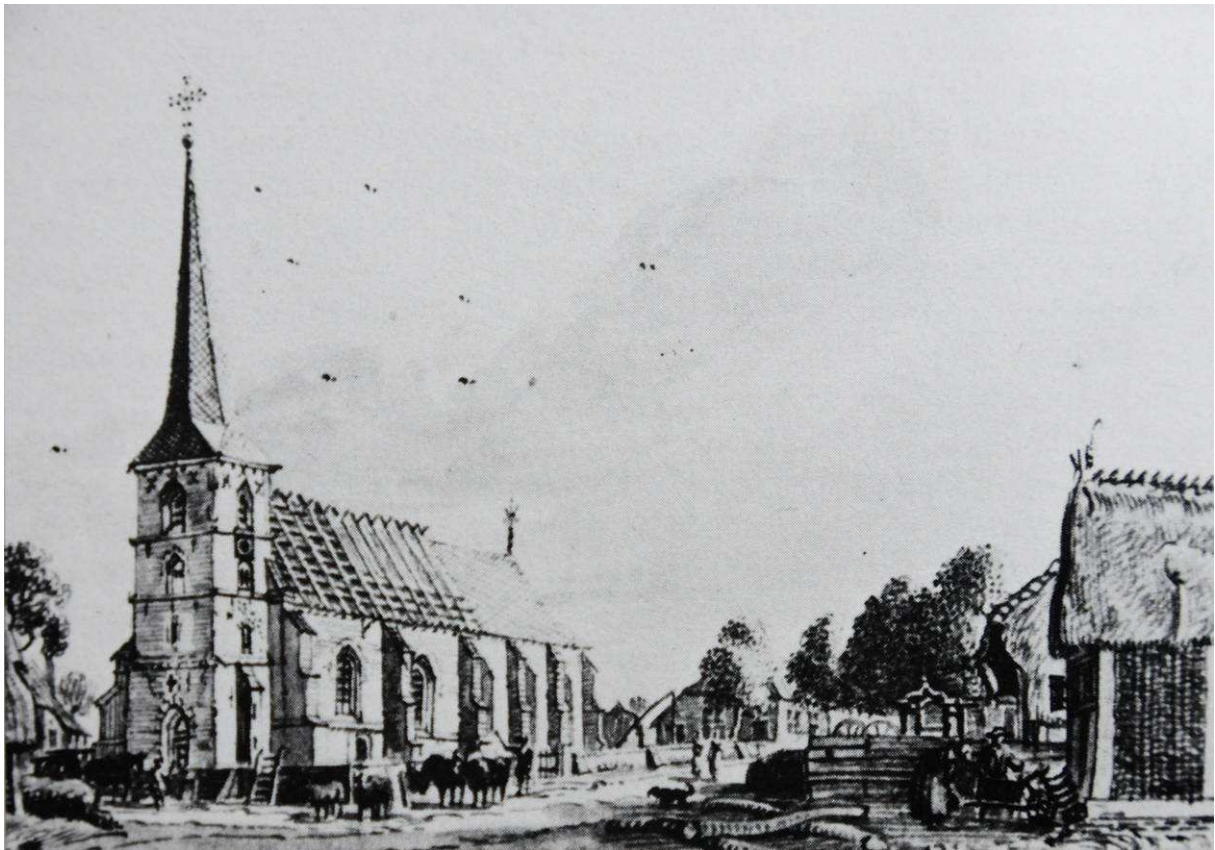

tendens onder landeigenaren en boeren met grondbezit om meer van hun land zelf te exploiteren en minder te verpachten.

Het percentage daghuurders in Vorden is veel hoger dan in Salland in 1795. In het Kwartier van Zutphen was Vorden niet uniek wat de polarisatie van de agrarische samenleving betreft. In de omringende streken was het percentage daghuurders waarschijnlijk even hoog, misschien zelfs hoger. De nabijheid van steden als Zutphen en Deventer zal de marktgerichtheid van boeren bevorderd hebben.

In Vorden waren er relatief meer landheren dan in de directe omgeving. De vraag blijft open wat hun aanwezigheid heeft betekend voor de structuur van de agrarische samenleving, met name voor het grondbezit, de winstgevendheid en de sociale positie van de grotere boeren.

AFBEELDING 3.5. Dorpsgezicht van Vorden in 1743 (tekening door Jan de Beyer).

Bron: H.G. Wullink, J.W. de Gruyter en J. van den Broek, De Nederlands Hervormde Kerk te Vorden (Vorden, 1992), 12.

4. De niet-agrarische bevolking

4.1. Spelregels

Wat te verstaan onder niet-agrarisch? Mensen met een niet-agrarisch beroep in de *Quotisatielijst* van 1808 blijken ook vaak betrokken bij de agrarische sector.¹⁵⁸ Zo zijn er bijvoorbeeld kooplieden die elders, bijvoorbeeld in de *Relève des propriétés non-baties* van 1811, ‘boer’ genoemd worden.¹⁵⁹ Daarnaast rijst de vraag wat een huishouden genoemd kan worden. Dit speelt vooral bij inwonende individuen of gezinnen.

Gehanteerd zijn de volgende spelregels:

- het beroep in de *Quotisatielijst* is het criterium voor indeling, met één uitzondering: enkele weduwen in het dorp, die geen boerenbedrijf (meer) hebben, worden in de lijst nog ‘bouwvrouw’ genoemd; ze zijn echter gerekend tot de niet-agrarische bevolking;
- er wordt uitgegaan van twee huishoudens in een woning wanneer de inwoner geen familie is van de hoofdbewoner en een afwijkend beroep heeft (meestal kan worden aangetoond dat zo’n inwoner ook een gezin heeft);
- een knecht of bediende die inwoont bij zijn patroon, rekenen we tot het gezin¹⁶⁰;
- een inwoner zonder beroep die niet bij zijn/haar familie woont, wordt niet gezien als een huishouden, maar wel meegenomen bij een beroepsindeling, in de categorie ‘zonder beroep’;
- de huishoudens van de vier landheren Van Westerholt, Van Dordt, Staring, en Van Grotenhuis worden gerekend tot de niet-agrarische huishoudens.

Tellend volgens deze regels komen we op een aantal van 109 niet-agrarische huishoudens in 1808, terwijl in nog zes gevallen een niet-familie lid zonder beroep ergens inwoonde. Vijf keer ging het bij deze inwoners om een alleenstaande, één keer om een klein gezin. De voor dit hoofdstuk gebruikte bronnen zijn vermeld in Bijlage I.

4.2. Differentiatie al in 1646

Het is niet mogelijk na te gaan in welke tempo en wanneer het aantal niet-agrarische huishoudens in Vorden is gegroeid sinds 1646. In het *pondschattingsregister* worden

---

¹⁵⁸ Het omgekeerde - een agrariër in de *Quotisatielijst* die achteraf ook een niet-agrarisch beroep blijkt te hebben, komt ook voor, maar minder vaak.

¹⁵⁹ AGV, inv. nr. 321.

¹⁶⁰ Een gouverneur en een gouvernante in de *Quotisatielijst* waren een twijfelgeval: ze zijn gerekend als leden van het huishouden van hun werkgever.

genoemd: de predikant, de koster, twee brouwers, een smid, vier wevers, twee herbergiers, vier molenaars. Bij het aanleggen van het lidmatenregister van de gereformeerde kerk (1671) worden vermeld: een ‘wieldreaeyer’, drie schoenmakers, drie smeden, een kleermaker. In 1677 is daarin sprake van ‘een nieuwe kuiper’.¹⁶¹ Al met al waren er in de tweede helft van de 17^e eeuw dus in elk geval zo’n 25 huishoudens met niet-agrarische activiteiten, en daarnaast wellicht een beperkt aantal mensen zonder beroep. Maar het kunnen er ook veel meer geweest zijn en combinaties van agrarische met niet-agrarische activiteiten zullen ook toen veel voorgekomen zijn. In elk geval was er ook in de 17^e eeuw al sprake van differentiatie van de beroepsbevolking.

4.3. Verdeling over de mairie

De niet-agrarische huishoudens maakten 31% uit van alle huishoudens in Vorden in 1808. Ze waren als volgt verdeeld over het dorp en de buurschappen:

TABEL 4.1. Aantallen en percentages niet-agrarische huishoudens in het kerkdorp en de buurschappen van de mairie Vorden, 1808.

	Vorden	Delden	Veldwijk	Mossel	Linde
Aantal huishoudens	49	13	15	14	18
Percentage huishoudens	66,2	21,7	19,7	18,9	26,9

Bron: AGV, inv. nr. 708.

De niet-agrarische huishoudens bevonden zich uiteraard vooral in het kerkdorp, maar ze waren bepaald niet afwezig in de buurschappen. In Delden zaten ze voor een deel in groepjes bij elkaar; in Linde woonden er ook enkele dicht bij elkaar. Elders woonden ze meer verspreid.

4.4. Een agrarisch gebied

In de mairie Vorden was in 1808 ongeveer 69% van de huishoudens agrarisch. Bij de Veluwe kerspels omstreeks 1750 lag dit percentage tussen de 80% en 33%. Het gemiddelde komt volgens Roessingh op 52%, dus lager dan in de mairie Vorden.¹⁶² Een vergelijking met

¹⁶¹ De registers staan op www.genealogiedomein.nl.

¹⁶² Roessingh, ‘Beroep en bedrijf’, 185 en 199.

Vorden met het gemiddelde Veluwe kerspel is echter lastig: er waren op de Veluwe sterk agrarische kerspels, maar ook kerspels met veel nijverheid.

Slicher van Bath heeft de beroepsstructuur onderzocht voor Overijssel in 1795. In de kerkdorpen op het Sallandse platteland was het gemiddelde percentage niet-agrarische huishoudens 44%, en in de buurschappen 16%. Zowel kerkdorp als buurschap waren in Salland omstreeks de eeuwwisseling dus agrarischer dan Vorden in 1808.¹⁶³ Toch was ook in Vorden de landbouw de belangrijkste bestaansbron. In het Nederkwartier (waar Vorden toe behoorde) was het percentage niet-agrarische huishoudens 40,5%, dus nog hoger dan in Vorden; in het Overkwartier 35% en in het ambt Lochem 18,7%. Vorden had dus in vergelijking met de directe omgeving geen bovengemiddeld aantal niet-agrarische huishoudens.¹⁶⁴

4.5. Niet-agrarische beroepsstructuur in Vorden

In tabel 4.2. staat de indeling van niet-agrarische beroepen die Roessingh voor 1750 heeft gehanteerd om het gebruikelijke verzorgingspatroon in een Veluws dorps kerspel te onderzoeken. Bovenaan staan de voor een dorp onontbeerlijke beroepen. Naar onderen worden de beroepen steeds gespecialiseerder en ‘stadser’ (de groepen IV en V). In de op één na laatste kolom staan de concentraties die Roessingh heeft berekend voor 24 Veluwe dorps kerspels samen.¹⁶⁵ Slicher van Bath heeft voor een aantal van deze beroepen de concentratie onderzocht in 1795, voor 39 verschillende Overijsselse regio’s van uiteenlopende omvang en aard. Het gemiddelde is vermeld in de laatste kolom van tabel 4.2. De concentratie loopt in Overijssel sterk uiteen per regio.¹⁶⁶

De beroepen t/m groep IV waren in 1750 normaal voor een Veluws kerspel met de omvang van Vorden. In 1808 had Vorden ze allemaal, met uitzondering van de brouwer; Slicher van Bath wijst er echter op dat al vanaf eind 17^e eeuw het aantal brouwers op het platteland afnam door concentratie van brouwerijen en door de concurrentie van importbier. In regio’s met

---

¹⁶³ Slicher van Bath, *Samenleving*, 118-181 en 449. In het Sallandse akkerbouwgebied werkte gemiddeld 77,2% van de bevolking in de landbouw.

¹⁶⁴ GW inv. nr. 2666.

¹⁶⁵ In dit geval: het aantal beroepsbeoefenaren per 1000 inwoners. Concentratiegetallen geven aan hoe goed een regio voorzien was met betrekking tot een bepaald beroep.

¹⁶⁶ Slicher van Bath, *Samenleving*, 168-169. Roessingh en Slicher van Bath hebben bij hun tellingen de nevenberoepen meegeteld. Bij Slicher van Bath had 1,5% van de beroepsbevolking meer dan één beroep (de invloed op de concentratiecijfers is minimaal), bij Roessingh had 3,7% een beroepscombinatie die niet voor de hand lag. Ik heb de in de *Quotisatielijst* aangegeven beroepen aangehouden, omdat dit aangeeft hoe de mensen zichzelf in de eerste plaats zagen. Wel heb ik steeds vermeld in welke gevallen er informatie is over nevenactiviteiten.

TABEL 4.2. Lijst van niet-agrarische beroepen die Roessingh aantrof in Veluwe kerspels (1749); de aanwezigheid van deze beroepen in de *Quotisatielijst* van de municipaliteit Vorden (1808), in aantallen en concentraties, concentraties in de Veluwe kerspels in 1749, concentraties in Overijssel in 1795.

groep	Beroepenlijst Roessingh, 1749	aantal Vorden 1808	per 1000 inw. Vorden 1808	per 1000 inw. Veluwe 1749	per 1000 inw. Overijssel 1795
	predikant	2	1	1	0,86
	koster/onderwijs	3	1,5	1	1,17
I	tapper/herberg	3	1,5	8	3,16
	kleermaker	12	6	5	4,60
	timmerman	14	7	5	4,96
	winkelier	2	1	5	niet genoemd
	schoenmaker	7	3,5	4	4,05
II	molenaar	4	2	1	0,73
	(hoef)smid	5	2,5	2	1,45
	rademaker	1	0,5	2	niet genoemd
III	wever	12	6	5	niet genoemd
	dekker	2	1	2	0,43
	bakker	2	1	3	2,30
	brouwer	-	-	1	0,20
IV	metselaar	7	3,5	1	1,28
	chirurgijn	1	0,5	1	tussen 1 en 2
	klompenmaker	5	2,5	1	0,99
	(spinster)	-	-	6	niet genoemd
	kuiper	1	0,5	1	0,84
V	verver	2	1	minder dan 1	niet genoemd
	glazenmaker	-	-	minder dan 1	niet genoemd
	vroedvrouw	-	-	minder dan 1	niet genoemd
	apotheker	-	-	minder dan 1	0,19
	barbier	-	-	minder dan 1	Ca.0,5
	horlogemaker	2	1	minder dan 1	niet genoemd
	slager	-	-	minder dan 1	0,92

Bronnen: Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 214-215 ; Slicher van Bath, *Samenleving*, 168-169; AGV, inv. nr. 86 en 708; GW, inv. nr. 7481. De zwarte resp. rode letters onderscheiden de groepen beroepen I t/m V.

minder dan 3000 inwoners komen ze ook in Overijssel in 1795 weinig meer voor.¹⁶⁷

In het pondschattingregister van 1646 worden in Vorden nog twee brouwers genoemd.¹⁶⁸

In Bijlage II passeren alle niet-agrarische beroepen in Vorden en hun concentratie de revue, Op deze plek beperken we ons tot de opvallendste aspecten.

- Vorden had ten opzichte van Overijssel en de Veluwe veel molenaars en (hoef)smeden; slechts enkele Overijsselse regio's hebben voor die beroepen een hoger concentratiegetal dan Vorden. Dit duidt op intensieve agrarische activiteiten in Vorden. Ook zijn er relatief veel klompenmakers.

AFBEELDING 4.1. Watermolen Hackfort (l.) en molens bij boerderijen van het Gasthuis Zutphen (17^e eeuw).

Bron: <http://www.graafschap-middeleeuwen.nl>; AONG v.r 642 en 643.

- Timmerlieden en metselaars zijn er in Vorden ook veel. Dit kan een signaal zijn van economische voorspoed. In Overijssel heeft alleen Deventer een hoger concentratiegetal voor metselaars dan Vorden. Metselaar ziet Slicher van Bath als een stedelijk beroep.
- Roessingh beoordeelt een verver en een horlogemaker ook als zodanig.¹⁶⁹ Toch had Vorden twee ververs en twee horloge- of klokkenmakers.
- Vorden had niet extreem veel kooplieden, maar de meesten van hen waren welgesteld. Dit duidt op succes bij commerciële activiteiten.
- Er waren veel meer tappers dan de *Quotisatielijst* aangeeft; slaggers en spinners komen helemaal niet voor op de *Quotisatielijst*, maar ze waren er wel.¹⁷⁰ Blijkbaar werden

¹⁶⁷ Slicher van Bath, *Samenleving*, 196.

¹⁶⁸ CK, inv. nr. 22.

¹⁶⁹ Slicher van Bath, *Samenleving*, 139; Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 225.

deze drie beroepen gezien als een nevenactiviteit. Dertien van de 109 keer komt er bij de niet-agrarische huishoudens door het raadplegen van ondersteunende bronnen een combinatie van beroepen te voorschijn; vrijwel altijd een combinatie van een agrarisch met een niet-agrarisch beroep.

- Een vroedvrouw wordt niet genoemd in de *Quotisatielijst*. Wellicht omdat echtgenotes daar niet voorkomen. Ook andere gehuwde vrouwen kunnen aldus niet met hun beroep vermeld zijn.

Het vergelijken van de niet-agrarische beroepsstructuur in Vorden met grotere regio's in het Kwartier van Zutphen is lastig, doordat de beroepenindeling in de daarvoor geëigende bronnen, de *Tableaus van de staat der ingezetenen*, anders en globaler is dan de aanduidingen op de *Quotisatielijst*.¹⁷¹ De ambachten kunnen daardoor niet goed vergeleken worden, de groep 'Economische diensten' (zie tabel 4.4.) echter wel. In Vorden is deze groep beroepen omvangrijk vergeleken met de omringende Gelderse regio's. Wellicht wijst dit erop dat Vorden fungeerde als centrum voor economische diensten voor de omgeving, zij het dat deze omgeving niet samenviel met het Nederkwartier, want Vorden ligt daarin decentraal. Vergeleken met de Veluwe (1749) resp. Overijssel (1795) had Vorden niet veel winkels en kooplieden. In de administratie van de diaconie van 1808/1809 worden echter namen van leveranciers vermeld die niet op de *Quotisatielijst* voorkomen.¹⁷² Misschien waren dit mensen met handel als nevenberoep, of rondreizende kooplieden.

TABEL 4.3.: Concentratie economische diensten in Vorden (1808), het Nederkwartier Zutphen (1807), het ambt Lochem (1807) en het Overkwartier Zutphen (1807). Inclusief en exclusief tappers.

	Vorden	Nederkwartier Zutphen	ambt Lochem	Overkwartier Zutphen
Concentratie ec. diensten incl tappers	10,6	7,2	6	6,2
Concentratie ec. diensten excl. tappers	4,3	1,6	1,2	2,8

Bron: GW, inv. nr. 2666, GW inv. nr. 7481.

¹⁷⁰ In de *Quotisatielijst* worden nooit twee beroepen vermeld voor één persoon.

¹⁷¹ GW, inv. nr. 2666.

¹⁷² AHKV, inv. nr. 860.

4.6. Differentiatiegraad beroepen

Slicher van Bath heeft de beroepsdifferentiatiegraad berekend voor Sallandse kerkdorpen en buurschappen in 1795. Daartoe ging hij na in hoeveel beroepsklassen meer dan 1% van de beroepsbevolking werkzaam was.¹⁷³ Slicher van Bath laat zien dat de Sallandse kerkdorpen (score 15) gedifferentieerder waren dan de Sallandse steden (score 13) en dat de buurschappen weinig gedifferentieerd waren met een score van 5. Sallandse kerkdorpen leken volgens hem meer op een stadje dan op een buurschap.¹⁷⁴

Zijn methode leidt voor Vorden tot tabel 4.4. Het dorp Vorden heeft een even hoge score als het gemiddelde Sallandse dorp in 1795; er waren dus niet meer *soorten* beroepen, maar het *aantal* beoefenaren per beroep in Vorden was hoger. De buurschappen komen hoger uit dan in Salland. Slachten, spinnen, jenevertappen (behalve bij de herbergiers) en wellicht vroedvrouw werden in Vorden bij de *Quotisatielijst* nooit als beroep opgegeven. Zag men het als een bijbaantje? Ging het, behalve bij het slachten, grotendeels om gehuwde vrouwen?

4.7. Economisch-sociale structuur niet-agrarische bevolking

In tabel 4.5. staat de spreiding van de niet-agrarische huishoudens over de tarieven van de quotisatie¹⁷⁵. Deze tarieven waren gebaseerd op het inkomen. Bij de meeste beroepen zijn de individuele beoefenaars verspreid over de tarieven. Toch valt er een zekere indeling naar welstand aan de hand van de beroepen te constateren:

1. De hoogste inkomen worden gevonden onder mensen die geen ambacht beoefenden. De vier grote landheren (twee zonder officieel beroep, twee met overheidsfuncties) steken er boven uit; daarna volgen een rentenier en twee kooplieden. In deze groep zijn de inkomens per beroep het meest gespreid; er zijn echter weinig arme mensen.
2. De tweede groep wordt gevormd door vijf ambachten waarvan de inkomensspreiding per beroep ook nog vrij groot is.
3. De schoolmeesters, de chirurgijn en de pastoor hebben een bescheiden inkomen.
4. De overige ambachten en de lompenkramer hebben de laagste inkomens en in deze groep is de minste inkomensspreiding per beroep.

---

¹⁷³ Slicher van Bath hanteert hierbij een classificatie van een beroepentelling van 1889. Voor een overzicht hiervan: Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 258.

¹⁷⁴ Slicher van Bath, *Samenleving*, 155-161.

¹⁷⁵ De landheren Van Westerholt en Van Dordt (adel, met overheidsfunctie) en Van Grotenhuis en Staring (burgers, zonder beroep) zijn meegenomen. De landheer Kummich niet: hij noemde zichzelf 'bouwman'. Andere landheren waren in 1808 niet permanent in Vorden woonachtig.

TABEL 4.4. Beroepsdifferentiatiegraad in Vorden, 1808, in kerkdorp en buurschappen.

Beroepsklasse		Dorp	Delden	Veldwijk	Mossel	Linde
<i>nijverheid</i>						
III	bouw (timmerlieden, metselaars, dekkers)	1	1	1	1	1
V	houtbewerking (kuipers, klompenmakers)	1	1	1	0	1
VI	kleding/reiniging (kleermakers)	1	1	1	1	1
VIII	leerbewerking (schoenmakers)	1	1	0	1	1
X	metaalbewerking (smeden)	1	1	0	0	1
XII	wagens en scheepsbouw (rademaker)	1	0	0	0	0
XIII	instrumenten en wapens (horlogemaker)	0	1	0	0	1
XIV	textiel (wevers, wolkammer)	1	1	1	1	1
XVI	voedings- en genotmiddelen (molenaars, bakkers)	1	0	1	1	1
	<i>landbouw</i>	1	1	1	1	1
<i>economische diensten</i>						
XIX,XIII,XIV	winkeliers en kooplieden	1	1	0	1	0
XX	tappers en logementhouders	1	0	0	1	0
<i>maatschappelijke diensten</i>						
XXV	vrije beroepen (chirurgijn)	1	0	0	0	0
XVI	onderwijs	1	0	0	1	1
XXX t/m XXXIII	overheid	1	0	1	1	0
XXXIV	kerk	1	0	0	1	0
Totaal		15	9	7	11	10

Bron: AGV, inv. nr. 86; de indeling in beroepsklassen is door Roessingh en Slicher van Bath ontleend aan een beroepentelling van 1889. Roessingh heeft die enigszins aangepast. Roessingh, 'Beroep en bedrijf', 258. De ververs zijn in tabel 4.5. meegerekend bij textiel. Karlieden zijn gerekend als landbouwers (keuters).

TABEL 4.5. Verdeling van de niet-agrarische huishoudens in Vorden over de belastingtarieven voor de Quotisatie, 1808.

tarief	>50	15	12	10	8	7	6	5	4	3	2	1,5	1	0,5	0
zonder beroep	2		1		1		1	1	1		3				
koopman		2			2	1	1								1
log.houder/tapper					1					2					
molenaar					1			1				1	1		
predikant					1										
overheid	2				1	1			1			1	1		
winkel					1		1								
gew.-/horl. maker						1						1			
smid							2		1	1					1
schoenmaker							1		1	1	2		1	1	
metselaar								1		1	1				3
timmerman								2	1	2		4	2	4	
chirurgijn								1							
schoolmeester									1			1			1
pastoor										1					
kleermaker									1	1		2	3	5	
verver										1					1
bakker											2				
klompenmaker												2	1	2	
wever											1	5	1	4	
kuiper												1			
rademaker													1		
dekker													1		1
wolkammer															1
lompekramer															1

Bron: AGV inv. nrs. 86 en 708. De rode en zwarte letters onderscheiden de verschillende economisch- sociale groepen.

Uiteraard hangen inkomen en vermogen meestal met elkaar samen, maar dit hoeft niet het geval te zijn. Nagegaan is wie van de Vordenaren land bezaten met een pachtwaarde van f 25,- of meer. Vermogen en inkomen blijken inderdaad parallel te lopen.

Van de Vordense huishoudens hadden Van Westerholt en Van Dordt, beide adellijke landheren met een overheidsfunctie, de meeste grond in Vorden in handen. De rest van groep 1 bezat in pachtwaarde uitgedrukt minstens 70% van de totale hoeveelheid land in handen van niet-agrarische, niet-adellijke Vordenaren. Het ging hier om de twee burgers-landheren zonder officieel beroep, Grotenhuis en Staring (samen goed voor ongeveer 50%), en om tien andere Vordenaren. Van hen hadden vier kooplieden, de weduwe Weenink en mejuffrouw Bruggink (beide zonder beroep) en de maire J.H. Gallée de meeste grond.

4.8. Samenvatting

De aanwezigheid in Vorden van een behoorlijk grote, zeer marktgerichte groep niet-agrarische beroepsbeoefenaars versterkt het beeld van een niet-peasanteske samenleving. Vergeleken met de Sallandse kerkdorpen in 1795 had het kerkdorp Vorden in 1808 veel niet-agrarische huishoudens. De beroepsdifferentiatie in het dorp is echter gelijk aan die in Salland; die van de buurschappen is hoger. Vorden als geheel is in 1808 nog duidelijk agrarisch, hoewel minder dan het gemiddelde Sallandse plattelandskerspel.

De niet-agrarische beroepsstructuur in haar geheel wijst op een flinke ondernemingsactiviteit: er werd veel gebouwd door timmerlieden en metselaars, en er waren veel molenaars en (hoef)smeden. Het aantal kooplieden was niet hoog ten opzichte van Overijssel, maar ze behoorden wel tot de rijkste inwoners van Vorden. Opmerkelijk is de aanwezigheid van twee ververs en twee geweer-/horlogemakers, de laatsten niet woonachtig in het dorp, maar in buurschappen.¹⁷⁶ De sector economische diensten was in Vorden groot ten opzichte van de Gelderse omgeving; Vorden lijkt in dat opzicht een centrumfunctie te vervullen.

Vrijwel alle ambachtslieden in Vorden stonden op een lager welvaartsniveau dan kooplieden, logementhouders, winkeliers, de predikant, de welvarendste molenaars, personen in dienst van de overheid en mensen zonder beroep. De landheren - met en zonder overheidsfunctie - staken qua inkomen en vermogen met kop en schouders boven de rest uit.

---

¹⁷⁶ De rest van het Nederkwartier Zutphen en het ambt Lochem hadden deze beroepen niet; het Overkwartier had vijf keer zoveel inwoners als het Nederkwartier en had 2 horlogemaker en 6 ververs.

5. Rijk en arm

5.1. Overlappende sectoren

Het onderscheid tussen agrarische en niet-agrarische huishoudens in Vorden in 1808 heeft iets kunstmatig. Immers, in de praktijk overlappen de twee sectoren elkaar gedeeltelijk.

Agrarische huishoudens blijken zich ook bezig te houden met spinnen, het slachten van vee en het tappen van sterke drank. Mensen die met een niet-agrarisch beroep of zonder beroep geregistreerd staan, blijken ook een boerenbedrijf te hebben. Hoewel bij de niet-agrarische Vordenaren het grondbezit voornamelijk geconcentreerd was in handen van de rijken en welgestelden, waren velen van hen betrokken bij de landbouw. De groene cijfers in tabel 5.1. geven aan dat de betrokkene(n) akkerland bezat(en) of pachtte(n). De helft van de niet-agrarische Vordenaren exploiteerde zelf akkerland; de welgestelden onder hen zullen daarvoor gebruik hebben gemaakt van daghuurders.

De armere niet-agrariërs zullen hun land zelf bewerkt hebben. Onder hen hebben timmerlieden, klompenmakers en wevers relatief het vaakst een behoorlijk stukje land, in een aantal gevallen gepacht. De wevers hebben ook twee, drie of zelfs vijf runderen. Wellicht hing dit samen met hun niet-agrarisch product: zij waren minder afhankelijk van het moment dan bijvoorbeeld een metselaar of een slager, en konden dus hun tijd beter zelf indelen. Of voor de Vordense wevers iets overeenkomstig geldt als Mastboom naar voren brengt in haar dissertatie over de Achterhoek, is binnen het bestek van deze scriptie niet na te gaan.¹⁷⁷

Zo'n 80% van de niet-agrarische huishoudens had niet meer dan een klein lapje bouwland of helemaal niets. Toch konden ook een kleine akker, een tuin en/of enkele runderen een belangrijke bijdrage leveren aan de voedselvoorziening.

In die zin bleef een groot deel van de niet-agrarische bevolking in Vorden een beetje 'peasantesk'. Hetzelfde geldt voor de daghuurders onder de agrarische bevolking. Het leveren van producten en diensten aan anderen, door niet-agrariërs, daghuurders en boeren, nam in Vorden echter een grote plaats in. Het was een marktgerichte samenleving.

---

¹⁷⁷ Mastboom, *The rol of Eastern Gelderland*. Zij laat zien hoe de wevers het weven oppakten als het slecht ging met de landbouw, en de landbouw weer vooropstelden als ze daar nieuwe kansen zagen. Zij gebruikten de extra inkomsten uit het weven om hun boerderij te laten voortbestaan of uit te bouwen.

TABEL 5.1. Verdeling van de agrarische en niet-agrarische huishoudens in Vorden in 1808 over de belastingtarieven voor de Quotisatie, alsmede de agrarische betrokkenheid van niet-agrariërs (groene getallen, niet vet).

tarief	>50	15	12	10	8	7	6	5	4	3	2	1,5	1	0,5	0
zonder beroep	2		1		1		1	1	1		3				
koopman		2			2,1	1	1								1
agrariërs	1			2	9	12	11	23	19	23	18	36	17	44	27
log.houder/tapper					1					2					
molenaar					1			1				1	1		
predikant					1										
overheid	2				1	1			1			1	1		
winkel					1		1								
gew.-/horl. maker						1						1			
smid							2		1	1					1
schoenmaker							1		1	1	2,1		1	1	
metselaar								1		1	1				3
timmerman								2,1	1	2,1		4,2	2	4,1	
chirurgijn								1							
schoolmeester									1			1		1	
pastoor										1					
kleermaker									1	1		2,1	3,1	5	
verver										1					1
bakker											2,1				
klompenmaker											2	1	2,1		
wever											1	5,4	1	4,1	
kuiper												1			
rademaker													1		
dekker													1		1
wolkammer															1
lompekramer															1

Bron: AGV inv. nrs. 86 en 708. Als er een groen getal achter de komma staat, geeft dit het aantal personen aan met agrarische activiteiten.

5.2. Rijke mensen

De top van de Vordense samenleving werd gevormd door de landheren. Van Westerholt, eigenaar van Hackfort, is de rijkste van hen: hij staat in de top 30 van het overzicht van de 600 meest vermogende Gelderlanders, dat de overheid publiceerde in 1812.¹⁷⁸ De overige landheren staan ook in dit document, maar geen enkele andere Vordenaar. In de *Quotisatielijst* staat Van Dordt, eigenaar van Medler, op nummer 1, met een tarief van f 90,-.¹⁷⁹ Hij had dus in 1808 het hoogste inkomen.

Op afstand volgt een groepje zeer welgestelde boeren en iets minder welgestelde niet-agrariërs, die soms elders als ‘boer’ worden aangeduid. Dit zijn de namen die we tegenkomen in de bronnen: ouderlingen van de gereformeerde kerk, vertegenwoordigers van de municipaliteit vanaf 1795, leveranciers aan de diaconie. De kerk leende geld aan hen uit en leende ook geld van hen. Zo betaalde de diaconie in 1808 en 1809 rente aan de welgestelde boer Jan Weenink (niet te verwarren met de priseerder-metselaar Jan Weenink die in 1806 de huizen langs ging om de bevolking te tellen). In 1808 werd een obligatie afgelost aan de winkelier Willemsen en in 1809 verstrekke de diaconie een lening aan de koopman Nijland van f 600,- tegen een rente van 4%.¹⁸⁰ Aan Goossen Termeul, eveneens een rijke boer, moest de diaconie echter ook de f 10,- pacht betalen voor de zeer arme Willem Heuvink, die zelfs zijn eigen voorschoot en klompen niet betalen kon. Zaken zijn zaken. De werkwijze van de diaconie geeft de indruk dat men ook daar zakelijk met de financiën omging: men stopte het niet in een oude sok. In 1811 blijkt de diaconie ook rente op een staatslening te ontvangen.¹⁸¹

AFBEELDING 5.1. Huizen van rijke mensen: De Wildenborch (l.) en Kieftskamp (r.), situatie 2008.

¹⁷⁸ GW, inv. nr. 4638.

¹⁷⁹ AGV, inv. nr. 708.

¹⁸⁰ AHKV, inv. nr. 860.

5.3. Middengroep

Boeren met 10 ha of meer akkerland vallen in Vorden in 1808 doorgaans in de belastingcategorieën 10 t/m 5. Als we ervan uitgaan, dat ook de niet-agrariërs in deze categorieën welgesteld zijn, omvatten de categorieën 4,3 en 2 de kleinere boeren en de kleine middenstand. Voor de agrarische bevolking betreft dit 24,8% van de huishoudens, voor de niet-agrarische 25,7 %.

5.4. Arme mensen

In 1808 vallen 117 agrarische huishoudens (48,3%) in 1808 in de quotisatie-categorieën 1,5 en lager. Van de niet-agrarische huishoudens horen tot deze categorieën in totaal 54 huishoudens: 49,5%. Er waren onder de niet-agrarische huishoudens relatief dus ongeveer evenveel arme mensen als onder de agrarische.

Wat de zeer arme mensen betreft ligt het anders. De bitterste armoede kwam meer voor bij de agrarische dan bij de niet-agrarische huishoudens. Van de agrarische huishoudens waren er 27 (ruim 11%) niet in staat de quotisatie-belasting te betalen. Bij de niet-agrarische huishoudens was dat nog geen 3%.

AFBEELDING 5.2. Een onderkomen van arme mensen. Hutten als deze (of nog erger) moeten ook veel voorgekomen zijn in Vorden omstreeks 1808. In de bronnen is regelmatig sprake van mensen in een 'hutte'. Ongeveer een derde van de Vordense huizen had in 1808 slechts één deur en één raam.

Bron: www.tresoar.nl/educatie/woningwet

---

¹⁸¹ GW, inv. nr. 3526.

Van de arme huishoudens (categorie 1,5 en lager) is aan te nemen dat zij in het algemeen geen of heel weinig akkerland bezaten, al zijn er uitzonderingen, bijvoorbeeld de wevers. De meeste arme huishoudens komen niet voor in de *Relève* van 1811¹⁸². Zij moesten hoofdzakelijk leven van het niet-agrarische werk of van werk op iemand anders' boerenbedrijf. Velen van hen hadden echter wel één of meer koeien, zeker als ze niet in het dorp woonden.¹⁸³

In Vorden en omgeving waren relatief veel meer daghuurders dan de 9,6% in het Sallandse akkerbouwgebied, maar wellicht waren de Sallandse keuters in 1795 even arm als de daghuurders in het Kwartier van Zutphen. In het veeteeltgebied van Salland waren meer daghuurders (in 1795 34,7% van de agrarische bevolking) maar nog steeds minder dan in Vorden. Slicher van Bath spreekt voor dit Sallandse gebied van een grote sociale afstand tussen boeren en daghuurders.¹⁸⁴

5.5. Bedeelden

Onder de zeer arme mensen waren er, die zichzelf niet in leven konden houden. In 1811 gaf Gallée in een bericht voor het departement een overzicht van de armenzorg in Vorden.¹⁸⁵ In totaal 87 personen kregen toen voedsel, onderdak, kleding en andere noodzakelijke levensbehoeften van de gereformeerde of de rooms-katholieke kerk. De gereformeerde kerk ondersteunde 59 personen met een bedrag per jaar van in totaal bijna f 1100,-, de rooms-katholieke 28 met in totaal ongeveer f 300,-. Bij de gereformeerde bedeelden waren waarschijnlijk meer gezinnen of meer wezen, want het aantal kinderen is absoluut en relatief veel hoger (25) dan bij de rooms-katholieken (7). Deze beide getallen dienen we in het achterhoofd te houden als we kijken naar de gereformeerde diaconie-administratie in de 18^e eeuw.¹⁸⁶ De rooms-katholieken bleven daar hoogstwaarschijnlijk helemaal buiten.

De diaconie had in de periode 1808/1809 in totaal 20 mensen in de kost besteed, waarvan enkele bij hun familie, die blijkbaar te arm was om hen op eigen kosten te onderhouden. Verreweg de meeste waren ondergebracht bij boerenfamilies. Daarnaast waren er mensen die blijkbaar zelfstandig woonden, maar structureel ondersteund werden met enkele malen per jaar geld, het uitdelen van rogge en boekweit, het betalen van de pacht, het repareren van hun

---

¹⁸² AGV, inv. nr. 321.

¹⁸³ AGV, inv. nr. 86.

¹⁸⁴ Slicher van Bath, *Samenleving*, 469, 471.

¹⁸⁵ GW, inv. nr. 3526.

¹⁸⁶ AHKV, inv. nrs. 858, 859 en 860.

dak, het betalen van schoolgeld voor de kinderen, kleding, klompen en schoenen etc. Ten derde gaf de diaconie incidenteel geld en goederen aan de vaste bedeelden en aan anderen, bijvoorbeeld bij ziekte. Het is lastig het aantal bedeelden uit te rekenen doordat de ondersteuning zo uiteenloopt, maar het ging in 1808/1809 om minstens 40 ‘adressen’.¹⁸⁷ Het aantal ondersteunde personen kan kloppen met het getal 59, dat Gallée noemde in 1811. Het uitbesteden van mensen gebeurde in de 18e eeuw minder vaak dan begin 19e eeuw. In de jaren 1731, 1753 en 1775 waren er veel minder mensen in de kost: 4, 6 resp. 7. Het totaal aantal ondersteunden was toen waarschijnlijk ook lager; voor zover het valt na te gaan: maximaal 30 gezinnen of personen. Het is dus waarschijnlijk dat in de loop van de 18^e eeuw het aantal ondersteunden is toegenomen. De diaconie had ook meer geld te besteden: het budget in 1731 was bijvoorbeeld nog maar f 327,-. Het is de vraag of de armoede in de loop van de 18^e eeuw is afgenomen of toegenomen. Misschien was die in 1731 even erg of zelfs erger dan in 1808, maar werden er minder mensen geholpen. Dat de diaconie in 1808 meer dan drie keer zoveel geld had te besteden als in 1731, is uiteraard wel een indicatie voor de omvang en draagkracht van de gereformeerde gemeente, want veel van de inkomsten kwamen uit collecten. Er waren in 1808 blijkbaar meer mensen die iets konden missen. Als we voor 1808 uitgaan van 87 ondersteunde personen, is dat een percentage van 4,2% van de bevolking. In de periode 1791-1810 werden er van de overleden gereformeerde Vordenaren 5,1% pro deo begraven. Deze percentages strijden niet met elkaar. Ook vijf of zes stuivers voor een begrafenis waren voor een arme dagloner al een heel bedrag. In tabel 5.2. is het aantal bedeelden in Vorden vergeleken met het aantal bedeelden in het Nederkwartier Zutphen, het Overkwartier Zutphen, het Kwartier van Zutphen en het hele departement Gelderland. Voor het ambt Lochem is het aantal bedeelden niet bekend.

TABEL 5.2. Bedeelden in Vorden (1811), het Nederkwartier Zutphen (1807), het Overkwartier Zutphen (1807), het Kwartier van Zutphen (1807) en heel Gelderland (1807). Aantallen en percentages.

	Vorden 1811	Nederkwartier Zutphen 1807	Overkwartier Zutphen 1807	Kwartier van Zutphen 1807	Gelderland 1807
aantal bedeelden	87	275	790	4978	--
percentage bedeelden	4,2	4,8	7,5	6,5	8,0

Bron: GW, inv. nr. 2666, 2670 en 3526; Van Zanden, ‘De economische ontwikkeling’, 47.

¹⁸⁷ Dit is een hoger aantal dan de 30 huishoudens die geen quotisatie konden betalen. Echter, veel bedeelden woonden niet zelfstandig.

Vorden komt er gunstig uit wat het aantal bedeelden betreft. Dit geldt ook voor het Nederkwartier Zutphen in het algemeen. Voor Nederland omstreeks 1807 was 4,2, zoals Van Zanden duidelijk maakt, een bijzonder laag percentage. Alleen voor gedeelten van Overijssel - het arrondissement Almelo en het platteland bij Deventer - noemt hij lagere cijfers.¹⁸⁸

Voor het akkerbouwgebied van Salland gaat Slicher van Bath uit van een percentage onvermogens van ca. 25% omstreeks 1767, waarvan ongeveer een kwart bedeling kreeg. Wel wijst hij erop dat er wellicht veel meer mensen waren die bedeling nodig hadden.¹⁸⁹ Het aantal bedeelden lag procentueel toen in Salland hoger dan in Vorden.

5.6. De opbrengst van de Liberale Gifte in 1748

Vrijwel alle informatie over rijkdom en armoede in het voorafgaande is ontleend aan bronnen vanaf eind 18^e eeuw. Bronnen uit de periode daarvoor, die iets zeggen over de welvaart, zijn veel lastiger te vinden of te ontsluiten. In 1748 werd voor het Kwartier van Zutphen de opbrengst geregistreerd van de Liberale Gifte, een belasting ten behoeve van de oorlog tegen Frankrijk.¹⁹⁰ Deze belasting bestond uit een verplichte bijdrage per hoofd van 24 stuivers plus een extra percentage naar rato van het vermogen.¹⁹¹ De opbrengst van de Liberale Gifte in de grote ambten van het Kwartier van Zutphen zegt wellicht iets over de relatieve welvaart in het schoutambt Zutphen, het landdrostambt Zutphen en het schoutambt Lochem. We weten niet hoeveel inwoners deze ambten hadden in 1748; we gaan ervan uit dat de verhouding tussen de aantallen inwoners dezelfde was als die in 1795. Het totaal aantal inwoners was toen 17.986.¹⁹² De totale opbrengst van de Liberale Gifte was in de drie ambten f 62.442,-. In tabel 5.3. is de verhouding tussen de bewonersaantallen van de drie ambten vermeld en de verhouding tussen de opbrengsten van de Liberale Gifte in elk van de ambten.

TABEL 5.3. Verhouding inwonertallen en verhouding opbrengsten Liberale Gifte in het schoutambt Zutphen, het landdrostambt Zutphen en het schoutambt Lochem, 1748.

	schoutambt Zutphen	landdrostambt Zutphen	schoutambt Lochem
% inwoners	29,6	56,9	13,5
% belastingopbrengst	57,7	23,9	18,4

Bronnen: www.volkstellingen.nl; AGR inv. nr. 480

¹⁸⁸ Van Zanden, 'De economische ontwikkeling', 46-47.

¹⁸⁹ Ibidem, 349-350.

¹⁹⁰ AGR, inv. nr. 480.

¹⁹¹ Bedeelden en kinderen onder de 16 jaar zonder vermogen en/of wezen hoefden niets te betalen. Armen konden een ontheffing vragen.

¹⁹² www.volkstellingen.nl.

Het schoutambt Zutphen bracht veel meer op dan naar rato van het inwonertal verwacht kon worden, het landdrostambt veel minder. Ook het schoutambt Lochem zit boven het te verwachten percentage. Deze berekening is weliswaar zeer globaal en onnauwkeurig, maar weerspiegelt waarschijnlijk toch een verschil in welvaart tussen de ambten.

5.7. Samenvatting

TABEL 5.4. Verdeling van de huishoudens in Vorden in 1808 naar welstand, in percentages van het totale aantal: agrarische huishoudens, niet-agrarische huishoudens en alle huishoudens.

	Rijk	Welgesteld	Middengroep	Arm	Zeer arm
Agrarische huishoudens	0,4	23,55	27,7	37,3	11,1
Niet-agrarische huishouden	3,7	23,85	22,9	46,8	2,8
Alle huishoudens	1,4	23,6	26,6	40,1	8,5

Bron: AGV, inv. nr. 708. De rubrieken zijn als volgt gedefinieerd:

- rijk – quotisatietarief 50 of hoger;
- welgesteld – quotisatietarief 15 t/m 5;
- middengroep – quotisatietarief 4, 3 en 2 & quotisatietarief 1,5 met meer dan 2 ha land;
- arm – quotisatietarief 1,5 met 2 ha land of minder, tarief 1 en tarief 0,5;
- zeer arm – geen quotisatie betaald.

Ongeveer een kwart van de Vordense huishoudens was rijk of welgesteld, met een hoog inkomen en veel grondbezit of veel grond in pacht. De boeren uit deze groep hadden 10 of meer ha akkerland en de meeste van hen meer dan tien runderen en minstens twee paarden. Een kwart vormt de middengroep; de boeren hieruit hadden 8 tot 2 ha akkerland, acht tot vijf runderen en meestal een of twee paarden.

De helft van de Vordende huishoudens was arm tot zeer arm. De ergste armoede heerste onder de agrarische bevolking. Bij de niet-agrarische bevolking kon de ernstigste armoede wellicht voorkomen worden door een combinatie van niet-agrarische met agrarische activiteiten. Het gaat hier in een aantal gevallen om ambachten waarbij het mogelijk was zelf het werk naar tijd in te delen. Agrarische huishoudens hadden relatief veel minder nevenactiviteiten dan de niet-agrarische.

De bedeeden onttrekken zich grotendeels aan de waarneming in de bronnen, doordat zij veelal opgenomen werden in andermans huisgezin. Ongeveer 4,2% van de Vordenaren ontving een vorm van bedeling.

6. Samenvatting

De mairie Vorden in Gelderland, een onderdeel van het Nederkwartier Zutphen (het vroegere schoutambt Zutphen), was een agrarische regio met een gemengd bedrijf, op voornamelijk zandgrond. In het voorafgaande is getracht een momentopname te maken van de samenleving in dit gebied anno 1808, en een terugblik te werpen op de situatie in 1646. Met name ging het erom de vraag te beantwoorden hoe marktgericht en gecommmercialiseerd deze maatschappij was. Waren de boeren in Vorden in 1808 vooral *peasants* of vooral *farmers*?

In 1646 waren er in Vorden 226 huizen, in 1808 waren er 325. Het aantal huizen is dus toegenomen met ongeveer 44%. De groei van het aantal inwoners is afhankelijk van het aantal mensen dat in 1646 resp. 1808 gemiddeld in een huis woonde, maar moet in elk geval aanzienlijk geweest zijn. Het is niet uitgesloten dat de bevolking is verdubbeld tussen 1646 en het begin van de 19^e eeuw.

De laatstgenoemde periode was een tijd van gunstige agrarische prijzen: vooral omstreeks 1795 en rond de eeuwwisseling. De bevolking van Vorden, die in 1808 bestond uit 351 huishoudingen, is in de periode 1795-1806 gegroeid met een percentage van 10,6 of 15%; daarna stagneerde de groei enige tijd, in elk geval tot en met 1812.

Ongeveer 70% van de huishoudingen in Vorden leefde in 1808 vrijwel uitsluitend van de landbouw. Sommigen combineerden het werk in de landbouw met spinnen, jenevertappen of slachten.

De agrarische hausse eind 18^e/begin 19^e eeuw was een stimulans voor ontginning van de nog overgebleven woeste gronden, voor de werkgelegenheid, en voor de marktgerichtheid van agrarische producenten. Grootgrondbezitters - in 1808 naast de adel ook rijke burgers - en welgestelde boeren gingen ertoe over een groter deel van hun land zelf te exploiteren en minder te verpachten. Boeren met een relatief sterke financiële positie in de 17^e eeuw, die ten tijde van de agrarische depressie hun bedrijf wellicht hebben uitgebreid, profiteerden nu ten volle van het extra beschikbare land. In 1808 waren er veel meer grotere boeren dan 1646, maar de hoeveelheid akkerland van hun boerderijen is niet spectaculair toegenomen. Doordat de lonen achterbleven bij de prijzen was het inhuren van landarbeiders een voordelige zaak. Daghuurders waren er genoeg: 50% van de hoofden van agrarische huishoudens in Vorden noemt zich zo in 1808. Ongeveer 40% van de agrarische huishoudens had in 1808 geen of nauwelijks land; dit percentage lag in 1646 nog een stuk lager, naar schatting op ongeveer

25% van de agrarische bevolking. Het grootste deel van de boerenbedrijven in 1808 kan geacht worden een kleiner of groter marktoverschot geproduceerd te hebben; ook in 1646 produceerde minstens de helft van de boeren al voor de markt. De nabijheid van steden als Zutphen en Deventer zal de commercialisering van de landbouw gestimuleerd hebben.

De agrarische sector was in Vorden in 1808 resp. 1646 gepolariseerd; in sterkere mate dan in Salland in 1795 resp. 1601/2. Echter, in de omringende Gelderse regio's was het percentage daghuurders in 1808 ongeveer even hoog of zelfs hoger dan in Vorden.

De rol van de lokale landheren kan van belang geweest zijn voor de structuur en de marktgerichtheid van de agrarische sector, en verdient nader onderzoek. In Vorden waren relatief veel landgoederen. Misschien heeft de aanwezigheid van de lokale landheren voorkomen dat er zeer grote bedrijven van 'gewone' boeren ontstonden en/of dat grotere boeren veel eigen grond verwierven.

De agrarische en de niet-agrarische beroepsbevolking overlaptten elkaar gedeeltelijk, maar de meerderheid van de bevolking was in 1808 óf boer óf niet. Van de niet-agrarische huishoudens beschikte 80% over weinig of geen bouwland. Vorden telde in 1808 ongeveer 30% niet-agrarische huishoudens; ook in dat opzicht week Vorden niet af van de directe omgeving. Er was geen bredere beroependifferentiatie dan in Salland in 1795, maar er waren wel meer niet-agrarische huishoudens. De aanwezigheid van vele timmerlieden, metselaars, molenaars en hoefsmiden wijst op een levendige ondernemingsactiviteit.

Binnen de niet-agrarische sector was er een duidelijke inkomenshiërarchie. Vrijwel alle ambachtslieden stonden op een lager welvaartsniveau dan kooplieden, logementhouders en winkeliers. Landheren, en in tweede instantie kooplieden, winkeliers en renteniers behoorden tot de rijkste mensen in Vorden. De sector economische diensten in Vorden was relatief groot; dit is een onderscheidend kenmerk ten opzichte van de directe omgeving. Het ziet ernaar uit dat het kerkdorp Vorden, de grootste woonkern van het schoutambt of Nederkwartier Zutphen, fungeerde als een bescheiden commercieel centrum.

Een kwart van de Vordenaren was rijk of welgesteld, een kwart vormde de middenmoot. Ongeveer de helft van de bevolking was arm tot zeer arm. De grootste armoede kwam voor onder de agrarische bevolking. Daghuurders, knechten, meiden en dienstboden waren afhankelijk van de luimen van hun werkgevers, de goedgeefsheid van de diaconie, of van allebei. Omstreeks 1808 ging het de daghuurders relatief goed doordat er veel werk was, maar hun bestaan moet desondanks precair zijn geweest, gezien de lage lonen en de hoge

voedselprijzen. Wellicht hebben ze ten dele hun eigen voedsel kunnen produceren in hun tuin of op hun akkerland. De meeste hadden ook één of enkele runderen en waarschijnlijk een varken.

Wie niet (meer) werken kon, had het nog moeilijker. Bedeelden werden veelal tegen betaling in de kost gedaan bij boeren, maar voor een hoed tegen de zon, een voorschoot of tabak moest de diaconie dan weer extra geld geven. Het percentage bedeelden was in Vorden echter laag; ook dit is een onderscheidend kenmerk van Vorden binnen het Nederkwartier Zutphen, en ten opzichte van de andere naburige Gelderse regio's, het gehele Kwartier van Zutphen en het departement Gelderland.

Met behulp van de informatie die het onderzoek voor deze scriptie heeft opgeleverd, is het niet mogelijk met zekerheid te beweren dat Vorden welvarender en commerciëler was dan andere, naburige Gelderse municipaliteiten of regio's. Meer onderzoek is nodig om hierover een uitspraak te kunnen doen. De relatief sterke toename van het aantal grote boeren in de periode 1646-1811 en de stijging van het eigen bezit onder de agrarische bevolking kunnen zich ook in de Gelderse omgeving voorgedaan hebben.

Voor het moment zijn concrete indicaties in gunstige zin:

- het zeer lage percentage bedeelden in Vorden;
- de relatief grote sector economische diensten ten opzichte van de Gelderse omgeving;
- de aanwezigheid van welgestelde kooplieden, van horloge/klokkenmakers en ververs, en van een hoog percentage timmerlieden en metselaars, molenaars en smeden;

De aanwezigheid van een kleine, zeer rijke bovenlaag van landheren in Vorden verhoogde uiteraard het gemiddelde welvaartsniveau, maar hoeft voor de meerderheid van de bevolking niet positief uitgekapt te hebben. Zonder meer kennis van het economisch en sociaal handelen van deze landheren en hun huishoudens is het riskant hierover uitspraken te doen. Van A.C.W. Staring is bekend dat hij het welvaren van het gebied van De Wildenborch en van Vorden duidelijk heeft bevorderd, en niet uitsluitend in zijn eigen belang.

Voor het Nederkwartier Zutphen zijn er de volgende indicaties van een relatief gunstige situatie ten opzichte van de naburige gebieden:

- de bevolking is daar het meest gegroeid tussen 1795 en 1815 (zie paragraaf 2.3.);
- het aantal kinderen per gezin is daar in 1807 het hoogst (zie paragraaf 2.4.);
- het percentage bedeelden is daar laag (zie paragraaf 5.5.);

- de opbrengst van de Liberale Gifte in 1748 was relatief hoger dan in de naburige ambten (zie paragraaf 5.6.).

Het overgrote deel van de agrarische gezinnen in Vorden in 1808 kan niet worden getypeerd als *peasants*: de hoeveelheid grond die zij bewerkten was daarvoor of te groot of te klein. Al in 1646 bestond deze situatie, die zich in 1808 in versterkte mate voordeed. Vorden was in 1808 zeker geen zelfvoorzienende, weinig gespecialiseerde peasantsamenleving. In de gepolariseerde agrarische sector arbeidden velen buiten hun eigen erf, op een bedrijf van een grote *farmer* of een landheer - dus voor de markt - of op het land van een niet-agrariër. Daarnaast was bijna één op de drie Vordense huishoudens gericht op het voortbrengen van niet-agrarische producten en diensten. De inwoners van Vorden waren gespecialiseerd, voor hun levensonderhoud grotendeels afhankelijk van uitwisseling.

Toch stonden vrijwel al deze mensen nog dicht bij de landbouw: door hun grondbezit, door hun werk en nevenactiviteiten, door hun familierelaties, door hun manier van wonen en leven. Het grondbezit bepaalde ook grotendeels de sociale verhoudingen. Het waren allen plattelandsbewoners, en ook de niet-agrariërs waren soms nog een beetje boer. Velen zullen minstens een deel van hun eigen voedsel verbouwd hebben. *Peasants* in de gebruikelijke zin des woords waren er echter in Vorden in 1808 bijzonder weinig, waarschijnlijk zelfs helemaal niet.

Bijlage I

De belangrijkste bronnen voor het onderzoek naar grondbezit en -gebruik, en de samenstelling van de agrarische resp. de niet-agrarische bevolking.

Voor informatie over het grondbezit en over de samenstelling van de agrarische resp. de niet-agrarische bevolking in Vorden zijn het *pondschattingsregister* van 1646¹⁹³ en de *Quotisatielijst* van 1808¹⁹⁴ de belangrijkste bronnen. Er zijn overzichten van de Vordense bevolking die vollediger en uitvoeriger zijn dan de *Quotisatielijst*, maar de *Quotisatielijst* is de enige bron die inzicht verschaft in het inkomensniveau van verschillende sociale groepen, doordat hun belastingtarief vermeld is. Het jaar 1808 wordt dan ook als peiljaar voor de Vordense bevolkingssamenstelling aangehouden.

Verschillende andere bronnen vullen de *Quotisatielijst* aan. De voornaamste daarvan zijn:

- *Tablelle* voor het ambt Vorden (1807), een belastingdocument, dat te omvangrijk en te gecompliceerd is om hier te verwerken, maar waarmee incidenteel informatie gecontroleerd of aangevuld kan worden;¹⁹⁵
- De *Statistique* voor het departementaal bestuur, die de maire J.H. Gallée verstuurde in 1811;¹⁹⁶
- *Relève des propriétés non-baties* (1811), een overzicht van alle grondbezitters en –gebruikers, met de percelen die zij verpachtten of gebruikten;¹⁹⁷
- *Contribution des portes et fenêtres de 1812*;¹⁹⁸
- Het ‘bevolkingsregister’ van 1813, de *Lijst van inwoners van 12 jaar en ouder*.¹⁹⁹

Hoewel het moeilijk is aan de hand van dit onvolledige document iets te zeggen over de bevolkingssamenstelling van Vorden in 1808, is deze lijst van groot nut. Het is het enige document dat zicht geeft op de precieze samenstelling van gezinnen²⁰⁰, en waarin familienamen en boerderijnamen met elkaar in verband worden gebracht. Aan de hand van dit register kunnen andere documenten beter gebruikt worden.

---

¹⁹³ CK, inv. nr. 22.

¹⁹⁴ AGV, inv. nr. 708.

¹⁹⁵ AGV, inv. nr. 86.

¹⁹⁶ GW, inv. nr. 7481.

¹⁹⁷ AGV, inv. nr. 321.

¹⁹⁸ AGV, inv. nr. 321.

¹⁹⁹ AGV, inv. nr. 2.

²⁰⁰ Doordat adressen, geboortedata en vaak ook onderlinge relaties (bijvoorbeeld: ‘knecht bij’, ‘vrouw van’, ‘bij zijn vader’) vermeld zijn.

Bijlage II

De niet-agrarische beroepen in Vorden

1. *Ontleend aan de beroepenlijst van Roessingh (zie tabel 4.2.)*

- **Schoolmeesters** – Vorden had in 1808 relatief veel schoolmeesters; één ervan was aangesteld door Staring voor de kinderen van het personeel en de pachters van De Wildenborch.
- **Tappers** – In de *Quotisatielijst* staan twee tappers/herbergiers en één tapper die ook een karman blijkt te zijn. Gallée echter noemt in 1811 maar liefst dertien ‘jeneverappers’, onder wie hij zelf!²⁰¹ Blijkbaar zag men het jenevertappen als een bijkomstigheid en niet als een beroep. Wat jenevertappen betreft, kwam men in Vorden niets tekort.
- **Timmerlieden** – Hier had Vorden er relatief veel van; misschien deden de timmerlieden ook werk van wagenmakers/kuipers, want van elk daarvan is er maar één in Vorden. Maar wellicht zegt het grote aantal timmerlieden ook iets over de voorspoed in Vorden. Gallée meldt in 1808 dat er in de afgelopen periode ‘meer nieuwe woonhuizen zijn getimmerd als weggebroken.’²⁰²
- **Winkeliers** – Vorden heeft weinig winkeliers, maar van de hierna te noemen kooplieden hadden er ook twee een winkel, terwijl ook bijvoorbeeld de bakkers een winkel gehad kunnen hebben.
- **Molenaars/(hoef)smeden** – Vorden heeft relatief meer molenaars en (hoef)smeden dan de Veluwe en Overijssel; daar zijn echter ook gebieden meegenomen die veel minder agrarisch zijn dan Vorden. Echter, Vordens concentratiegetal voor molenaars wordt in Overijssel maar in twee van de 39 regio’s overschreden, en dat van (hoef)smid maar één keer. Het hoge concentratiegetal in Vorden moet duiden op intensieve agrarische activiteit.
- **Bakkers** – Vorden had bij de bakkers een lagere concentratie dan Overijssel in 1795 en zelfs dan de Veluwe in 1750. Ook in 1811 is het aantal bakkers in Vorden niet toegenomen. Dat dit samenhangt met het agrarisch karakter van Vorden is niet waarschijnlijk: vrijwel alle Overijsselse regio’s, ook de agrarische, hebben een hoger

---

²⁰¹ GW, inv. nr. 7481.

²⁰² AGV, inv. nr 201.

concentratiegetal. Wel hadden de beide Vordense bakkers in 1808 een gezin met opgroeiende kinderen: waarschijnlijk hielpen die ook in de bakkerij.

- **Metselaars** – Hier waren er relatief veel van in Vorden, terwijl Slicher van Bath dit een ‘typisch stedelijk beroep’ noemt: ‘Er zijn hele streken waar geen metselaar wordt gevonden.’²⁰³ In Vorden werden blijkbaar veel huizen van steen gebouwd. In Overijssel komt alleen de stad Deventer boven een concentratiegetal van 3,5. Van de zeven metselaars zijn er vier knecht, maar ze wonen zelfstandig. Bij de timmerlieden kwam dit maar twee keer voor, bij de schoenmakers en kleermakers helemaal niet. Verdienen de metselaarsknechts iets meer, zodat het beter mogelijk was zelf een huis te bewonen?
- **Chirurgijn** – Vorden had er één. Met Overijsselse regio’s is het lastig vergelijken omdat er sprake is van óf een barbier-chirurgijn óf een arts-chirurgijn. De indruk bestaat dat Vorden karig bedeeld was. Een apotheker was ook in Overijssel zelden aanwezig in een regio met de omvang van Vorden.
- **Klompemakers** – Hier is het concentratiegetal 2,5 relatief hoog, ook ten opzichte van de Veluwe in 1750. Dit hangt wellicht samen met het agrarisch karakter van Vorden. Wellicht was omstreeks 1808 de toename van klompen en de achteruitgang van schoenen al in gang, die Slicher van Bath signaleert in Overijssel tussen 1795 en 1889.²⁰⁴ In Overijssel kwam in 1795 een concentratiegetal van 2,5 of hoger nauwelijks voor, ook niet in agrarische regio’s.
- **Spinnen** – Niemand noemt zichzelf in Vorden spinner of spinsters, maar er is wel informatie over spinnen als neven-activiteit van in totaal zes vrouwen, vooral weduwen in het dorp.²⁰⁵ In de *Quotisatielijst* noemen zij zich daghuurder of is er geen beroep vermeld.
- **Verver, horlogemaker/geweermaker** – Roessingh noemt verver en horlogemaker voor 1750 typisch stedelijke beroepen maar Vorden had er van beide twee.²⁰⁶ Helaas geeft Slicher van Bath voor deze beroepen geen concentratiegetallen. In 1807 noemt één van de horlogemakers zichzelf ook landbouwer. In 1808 noemt hij zichzelf geweermaker, in 1811 horlogemaker.²⁰⁷ De andere horlogemaker (misschien kan hij

---

²⁰³ Slicher van Bath, *Samenleving*, 139.

²⁰⁴ Ibidem, 141.

²⁰⁵ AGV, inv. nr. 86.

²⁰⁶ Roessingh, ‘Beroep en bedrijf’, 225.

²⁰⁷ AGV, inv. nr. 86; AGV, inv. nr. 321.

beter klokkenmaker genoemd worden) komt nooit voor met een ander of een nevenberoep. Van de zijn hand is een fraaie klok aanwezig in het museum in Zutphen.

- **Slager** – Vorden lijkt in 1808 geen slagers of slachters te hebben, maar dat is schijn. Mensen noemden zichzelf niet zo, waarschijnlijk doordat ze het niet zagen als een full-time beroep. Vier inwoners blijken in 1807 als slager op te treden: in de *Quotisatielijst* staan ze te boek als daghuurders, wever en 'jood'. Het gemiddelde concentratiegetal voor Overijssel in 1795 haalde Vorden waarschijnlijk wel.

2. Andere beroepen

Naast de beroepen in de lijst van Roessingh kwamen in Vorden in 1808 de volgende niet-agrarische beroepen voor:

- **Koopman** – Er waren zeven kooplieden, van wie twee ook een winkel hadden en van wie drie elders te boek staan als 'boer'.²⁰⁸ Dit leidt tot een concentratiegetal van 3,5: bij Slicher van Bath hebben de meeste regio's relatief meer kooplieden. Op Koppel na, degene die ook fungeerde als joods slager, waren de Vordense kooplieden welgestelde mensen, waarvan sommige zelfs tot de elite behoorden. Twee van hen verpachtten ook grond. Het ging de koophandel blijkbaar goed.
- **Overheidsfunctionaris** – Er waren zeven overheidsfunctionarissen. De staatsvorming in de Bataafs-Franse tijd zal geleid hebben tot een toename van de overheidsfuncties. Waarschijnlijk was er in Vorden in dat opzicht geen bijzondere situatie.
- **Wolkammer** – Er is één wolkammer, waarschijnlijk een zoon of broer van een van de spinnende weduwen.
- **Lompekramer** – De voddeman wordt in de *Quotisatielijst* betiteld als 'arm'.

Een vroedvrouw wordt niet genoemd in de *Quotisatielijst*. Misschien omdat zij er in 1808 niet was, misschien omdat echtgenotes niet voorkomen in de *Quotisatielijst*. Het laatste lijkt het meest waarschijnlijk.

---

²⁰⁸ AGV, inv. nr. 321.

Geraadpleegde archieven

Regionaal Archief Zutphen

Archief gemeente Vorden 1795-1931 (4001)

- *Inv. nr. 1 : Nommerlijst der huizen onder het Rigteramt Vorden etc.(1808)*
- *Inv. nr. 2 : Lijst van inwoners van 12 jaar en ouder (1813)*
- *Inv. nr. 86 : Tabelle voor het ambt Vorden (1807)*
- *Inv. nr. 201 : Staat van het Rigteramt Vorden (1808)*
- *Inv. nr. 321 : Contribution des portes et fenêtres de 1812*
- *Inv. nr. 321 : Relève des propriétés non-baties de la Commune de Vorden (1811)*
- *Inv. nr. 708 : Lijst van Vorden wegens de quotisatie in de heffing van 3 Millioenen ingevolge de wet van den dertigsten Maart 1808*

Archief Hervormde Kerk Vorden (4003)

- *Inv. nr. 858 : Diaconieboekjes 1731-1750*
- *Inv. nr. 859 : Diaconieboekjes 1770-1801*
- *Inv. nr. 860 : Diaconieboekjes 1802-1819*

Collectie Kreynck (141)

- *Inv. nr. 22 : Verpondingskohier van het graafschap Zutphen 1643-1651*

Archief Oude en Nieuwe Gasthuis (407)

- *Inv. nr. 642 : Atlas Oude en Nieuwe Gasthuis 1663*
- *Inv. nr. 643 : Atlas Oude en Nieuwe Gasthuis 1686*

Rechterlijk archief van het scholtambt Zutphen 1462-1811 (338)

- *Inv. nr. 312 : Lijsten van vroedvrouwen 1789-1792*
- *Inv. nr. 324 : Consenten tot het doen van collecten, 1731-1794*

Gelders Archief Arnhem

Archief Staten Kwartier Zutphen (0005)

- *Inv. nr. 438 : Staat van 't getal der huijsen personen of inwoonderen voorts van de Mergens Bouw of Zaaizanden en Weijde Landen met de opkomsten van de laatstgenoemden binnen de Graafschap Zutphen (1786)*

Archief van de Gelderse Rekenkamer (0012)

- *Inv. nr. 480 : Opbrengst Liberale Gifte kwartier van Zutphen 1748-1750*

Archieven van de gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland 1795-1813 (0016)

- *Inv. nr. 2666 : Tableaus van de staat der ingezetenen van het landdrostambt Zutphen, het schoutambt Zutphen en het schoutambt Lochem (1807)*
- *Inv. nr. 2670 : Idem voor het kwartier Zutphen (1807)*
- *Inv. nr. 3526 : Tableau nopens de armenbesturen (1811)*
- *Inv. nr. 4638 : Stukken over de samenstelling en het drukken van de lijst met de 600 hoogst aangeslagenen in het departement Gelderland (1812).*
- *Inv. nr. 7481 : Statistique opgave of Renseignement van de Mairie van Vorden, ingevolge den Heer Sous prefect van het Arrondissement Zutphen etc. (14 november 1811)*

Gebruikte afkortingen archieven

AGV	Archief gemeente Vorden
AHKV	Archief Hervormde Kerk Vorden
ASKZ	Archief Staten Kwartier Zutphen
AONG	Archief Oude en Nieuwe Gasthuis
AGR	Archief van de Gelderse Rekenkamer
CK	Collectie Kreyneck
GW	Archieven van de gewestelijke besturen in de Bataafs-Franse tijd in Gelderland 1795-1813
RASZ	Rechterlijk archief van het scholtambt Zutphen

Geraadpleegde literatuur

Aalbers, P.G, Het einde van de horigheid in Twente en Oost-Gelderland (Zutphen 1979).

Bieleman, Jan, Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000 (Amsterdam 2008).

Black, Robert E. e.a., 'Maternal and Child undernutrition: global and regional exposures and health consequences', Lancet 371 (2008) 243-260.

Brusse, Paul, Overleven door ondernemen. De agrarische geschiedenis van de Over-Betuwe 1650-1850, A.A.G. Bijdragen 38 (1999).

Buurman, D.J.G, 'Schets van de opeenvolgende bestuursindelingen in Gelderland voor de invoering van de provinciale wet van 1850', Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre' LVII (1958) 23-50.

Demoed, H.B., 'De landbouwkundige activiteiten van A.C.W. Staring' in: A.C.W. Staring, dichter en landman, regionalist en nationalist (Zutphen 1991) 170-189.

Faber, J.A. e.a., 'Population changes and economic developments in the Netherlands: a historical survey', A.A.G. Bijdragen 12 (1965) 47-113.

Frijhoff, W.Th.M, 'Zutphens geschiedenis 1591-1814', in: Geschiedenis van Zutphen (Zutphen 1989) 84-132.

Geschiedkundige atlas van Nederland. Tweede deel (1648-1853) ('s-Gravenhage 1913-1943).

Heitling, W.H. en L. Lensen, Vijftig eeuwen volk langs de IJssel (Zutphen z.j.).

Hermans, M.R.ed., Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808. II, Het kwartier van Zutphen. Werken uitgegeven door de Vereniging 'Gelre' 37 (1986).

De Jong, J.A.B.M.ed., Holland in vroeger tijd. 18^e eeuwse beschrijvingen van steden en dorpen in Gelderland. VI en VII. Bewerking van Hedendaagse Historie of Tegenwoordige Staat van alle Volkeren. XIII, Amsterdam 1741 (Zaltbommel 1964).

Mastboom, Joyce M., The role of Eastern Gelderland in Dutch economic development, 1650-1850 (Ann Arbor, Michigan 1994).

Mentink, G.J., 'De rode loop in Gelderland', Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre', LXIV (1970) 124-144.

Ramaer, J.C., Het Koninkrijk der Nederlanden (1815-1931), tekstdeel 20 bij Geschiedkundige atlas van Nederland ('s-Gravenhage 1931).

Resida, W.Th., 'De organisatie van de verloskundige zorg in Gelderland', in: H.B.N.B. Adam, J. Hofman en G.J. Mentink red., Van Gelre naar Gelderland. Aspecten van de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw (Arnhem 1984), 92-99.

Roessingh, H.K., 'Beroep en bedrijf op de Veluwe in het midden van de achttiende eeuw', A.A.G. Bijdragen 13 (1965) 181-274.

Roessingh, H.K., 'Garfpacht, zaadpacht en geldpacht in Gelderland in de 17^e en 18^e eeuw', Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre' LXIII (1968/69) 72-79.

Roessingh, H.K., 'Gelderse landmaten in de 17^e en 18^e eeuw. Een empirische benadering', Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden, 83 (1969) 53-98.

Roessingh, H.K., 'Hoe zijn de Gelderse verpondingskohieren uit het midden van de 17e eeuw ingericht? Bronnen voor lokaal-historisch onderzoek', Bijdragen en Mededelingen Vereniging 'Gelre', LXIII (1968/69) 61-71.

Roessingh, H.K., 'Het Veluwse inwonertal, 1526-1947', A.A.G. Bijdragen 11 (1964) 79-150.

Roessingh, H.K., en A.H.G. Schaars, De Gelderse landbouw beschreven omstreeks 1825. Een heruitgave van het landbouwkundig deel van de Statistieke beschrijving van Gelderland (Arnhem 1996).

Rutten, Willibrord, 'De vreselijkste aller harpijen', Pokkenepidemieën en pokkenbestrijding in de achttiende en negentiende eeuw: een sociaal-historische en historisch-demografische studie, A.A.G. Bijdragen 36 (1997).

Slicher van Bath, B.H., Een samenleving onder spanning. Geschiedenis van het platteland van Overijssel (Utrecht 1977). Ongewijzigde herdruk van de uitgave Assen 1957.

Slicher van Bath, B.H., Mensch en land in de middeleeuwen, Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland. I. Mensch en gemeenschap (Assen 1944).

Slicher van Bath, B.H., Mensch en land in de middeleeuwen, Bijdrage tot een geschiedenis der nederzettingen in oostelijk Nederland. II. Mensch en omgeving (Assen 1944).

Slicher van Bath, B.H, 'Report on the study of historical demography in the Netherlands' A.A.G. Bijdragen 11 (1971) 182-190.

Slicher van Bath, B.H, 'Studies concerning the agrarian history of the Veluwe in the middle ages' A.A.G. Bijdragen 11 (1971) 13-78.

Tengbergen, Annet, De acht kastelen van Vorden (3e verm. druk; Zutphen 1988).

Tenten, M, De 'Halfscheyd' in de regering van het kwartier van Zutphen. Een beschouwing over en beschrijving van de Staten van Zutphen, de verhoudingen tussen Ridderschap, steden en stadhouder, en het functioneren van het regeringsreglement. Doctoraalscriptie geschiedenis (Apeldoorn 1966).

De Vries, Jan, en Ad van der Woude, Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei (3e druk; Amsterdam 2005).

Wullink, H.G., J.W. de Gruyter en J. van den Broek, De Nederlands Hervormde Kerk te Vorden (Vorden, 1992).

Van Zanden, J.L, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', A.A.G. Bijdragen 25 (1985).